

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ

ԾՈՓՔ ԱՇԽԱՐՀՆ

ԸՍՏ ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑԻ

ԴՈԿՏ. Բ. Հ. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ

1.

Ծոփք կամ Ծոփաց Կողմն Աշխարհը, որ Աշխարհացոյցում աւելի յաճախ յիշատակուում է Չորրորդ Հայք անունով, կապուած յետագայ խրմբագրական փոփոխութիւնների հետ, անկասկած հանդիսանում է Մեծ Հայքի թագաւորութեան առաւել նշանաւոր նահանգներից մէկը: Տնտեսական զարգացման տեսակէտից առաջ անցնելով Մեծ Հայքի միւս աշխարհներին՝ Ծոփքը, որը հատում էին մի շարք կարեւոր առեւտրական ուղիներ, ապահովելով վերջինիս համար առանձնապատուկ կացութիւն, մեր թուից առաջ երրորդ դարում անջատուեց Մեծ Հայքի թագաւորութիւնից, վերածուելով ինքնուրոյն հայկական թագաւորութեան: Ստեղծուեցին էլ աւելի բարենպաստ պայմաններ տնտեսութեան եւ մասնաւորապէս քաղաքային կեանքի զարգացման համար: Ծոփաց թագաւորութեան մայրաքաղաքներ Արշամաշատը եւ [Կ]Արկաթիոկերտը Հայաստանի առաւել նշանաւոր եւ վաճառահաճ քաղաքներից էին, որոնք էլի մի քանի դար պահպանեցին իրենց նշանակութիւնը Մեծ Հայքի թագաւորութեան շրջանակներում: Ի մեծ բարեբախտութիւն հայագիտութեան՝ Աշխարհացոյցի ընդարձակ խրմբագրութիւնը պահպանել է Ծոփաց Աշխարհի մանրամասն եւ հանգամանալից նկարագրութիւնը, որը մէջ ենք բերում ամբողջութեամբ. «Բ. Աշխարհ Հայոց¹. Չորրորդ Հայք, որ է Ծոփաց Կողմն, յերի Բարձր Հայոց, Սելտինէ² քաղաքաւ սահմանի ըստ մտից, եւ ըստ հարաւոյ՝ Միջագետովք³, եւ ըստ ելից Տարօնով: Ունի գաւառս ութ. գլխորձայն՝ յելից հիւսիսոյ, ընդ որ իջանէ Միւս Գայլ գետ առ Կողոբերդովն. զՀաշտէն, յորմէ բղխեն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ. իսկ ի մտից խորձայնոյ՝ է Պաղնատուն գաւառ, հանդէպ հոմանուն բերդով: Եւ հանդէպ նորա ի հարաւ՝ Բալխովիտ գաւառ.

եւ ի մտից նոցա Ծովք, եւ Անձիթ գաւառ՝ ի հարաւ, յորում Ծովք⁴ եւ Հո-
 ռէ բերդ. եւ ի մտից նոցա Դէզիկ գաւառ, յորում բերդք Կռնի եւ Քրւիկ եւ
 Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ է Գաւրէզ գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի
 խառնի յԵփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիճ, եւ երթալով զմտիւք՝ ելանէ ի
 սահմանս Փոքր Հայոց, յելից Մելտինէ. եւ ապա խառնի ի նա Կաւկաս⁵,
 գալով ի մտից կուսէ ի լեռնէն որ կոչի Զիգոն Վասիթէոն⁶, եւ նախ քան
 զանգանել նորա յԵփրատ՝ խառնի ի նա գետն Կառամինոն, որ գայ ի Տո-
 րոս լեռնէ եւ ընկալեալ յԵփրատ գնայ ընդ հարաւ, հատանէ զլեռն Տո-
 րոս. յորում տեղւոյ զտանի ակն բիւրեղ. եւ ունի Զորրորդ Հայք էրէս⁷ եւ
 հաւս, եւ ի գազանաց զառիւծ⁸։⁹ Շնորհիւ աշխարհագրական յստակ նկա-
 րագրութեան, որը կարող է լոկ ուսումնասիրողի եւ առաջին հերթին պատ-
 մական աշխարհագրութեան մասնագէտի զարմանքը շարժել իր որոշա-
 կիութեամբ, պարզ է դառնում, որ Զորրորդ Հայք կամ Ծովաց Կողմն
 Աշխարհը գտնուել է Բարձր Հայքից հարաւ, Փոքր Հայքի կենտրոն Մելի-
 տենէ (այժմ՝ Մալաթիա) քաղաքից արեւելք՝ Եփրատի ձախափնեակում,
 սահման ունենալով Եփրատ գետը, Միջագետքից հիւսիս եւ Տարօնից կամ
 Տուրուբերանից արեւմուտք։ Այս նկարագրութիւնը առաւել քան բաւա-
 րար է Ծովք Աշխարհի պատմա-աշխարհագրական քննութիւնը կատա-
 րելու համար, սակայն վերջինիս շահերից ելնելով՝ անհրաժեշտ ենք համա-
 րում մէջբերել նաեւ Աշխարհացոյցի համառօտ խմբագրութեան նկարագ-
 րութիւնը, որը խորհելու նիւթ է տալիս՝ կապուած մասնաւորապէս տե-
 դանունների հետ. «Երկրորդ՝ Զորրորդ Հայք յերի կամ Բարձր Հայոց։ Եւ
 գաւառք են ի նմա ութ. Խորձեան, Հաշտեանք, Պաղնատուն, Բաղահովիտն,
 Ծովք, Անձիթք, Գորիք, Գեղիք։ Եւ ունի Զորրորդ Հայք բերդս, եւ գետս
 եւ լերինս եւ բիւրեղ։ Ունի եւ երիս, եւ հաւս, եւ ձկունս. եւ ի գազանաց՝
 զառիւծ»¹⁰։

Արդ, համեմատելով երկու նկարագրութիւնները եւ օգտագործելով
 Աշխարհացոյցի ձեռագրերի նիւթը՝ կարելի է յանգել մի շարք եզրակա-
 ցութիւնների։ Ամենից առաջ հարկ է նշել, որ ընդարձակ խմբագրութեան
 մէջ պահպանուել է աշխարհի նախնական Ծովք անունը, որը միայն յե-
 տագայում կարող էր ստանալ Զորրորդ Հայք անուանումը։ Աւելին՝
 բնագրի տրամաբանութիւնից բխում է, որ սկզբնապէս «Զորրորդ Հայք,
 որ է» արտայայտութիւնը նրանում չի եղել եւ աւելացուել է միայն յետա-
 գայ խմբագրութեան ժամանակ։ Այս առիթով հարկ է ընդգծել, որ Մեծ
 Հայքի աշխարհների թուարկման բաժնում ընդարձակ խմբագրութեան մէջ
 ասուած է պարզապէս «Երկրորդ աշխարհ՝ Զորրորդ Հայք»¹¹, իսկ համա-
 ռօտ խմբագրութեան մեզ յայտնի երկու ձեռագրերում պահպանուել է
 «Զորրորդ Հայք, այսինքն Աղձնիք»¹² արտայայտութիւնը։ Դժուար չէ տես-
 նել, որ համառօտ խմբագրութեան ձեռագրերում սկզբնապէս եղել է

«Զորորորդ Հայք, այսինքն [Ծոփք], Աղձնիք...», որից յետագայում որոշակի իրողութիւնների հետ կապուած, գրիչների կամ խմբագիրների մի մասը դուրս է թողել «այսինքն [Ծոփք]» հատուածը, որի հետեւանքով ստացուել է «Զորորորդ Հայք, Աղձնիք...», սակայն միւս մասը, իմանալով, որ Մորիկ կայսեր վարչական բարենորոգումներով Աղձնիքը մտել էր Մեսոպոտամիայի կամ Զորորորդ Հայքի մէջ եւ շատ էլ չկողմնորոշուելով վարչական բաժանման հիմնահարցերում, դրանք նոյնացրել է, որի հետեւանքով բնագրից դուրս է մնացել Ծոփքի անունը: Այս ամէնը վկայում են, որ Ծոփք կամ Ծոփաց Կողմն անուանումը, չնայած պաշտօնական Զորորորդ Հայքի գոյութեանը, շարունակում էր դեռ երկար ժամանակ զուգահեռաբար կիրառուել: Այս առիթով Հ. Հիւպիմանը նշել է, թէ «Որ է Ծոփաց Կողմն» յաւելուածը կը ցուցնէ, որ Ծոփք՝ ընդարձակ իմաստով դեռ ժողովրդական անուն էր այս նահանգին՝ Զորորորդ Հայք անուան 536ին ի ձեռն Յուստինիանոսի մէջտեղ ելլէն ետքն ալ»¹³: Յարգարժան հայագէտը թիւրիմացութեան մէջ է: Իրականում՝ սկզբնապէս, ինչպէս առաջիկայում ցոյց կը տանք, աշխարհը կոչուում էր Ծոփք կամ Ծոփաց Կողմն, որը ժամանակի ընթացքում դուրս մղուեց ուշ չրջանի պաշտօնական Զորորորդ Հայք անուան կողմից, ըստ որում՝ ոչ թէ Յուստինիանոսի՝ այլ Մաւրիկիոսի ստեղծած Զորորորդ Հայքի կողմից:

Վերը մենք բնաւ չանդրադարձանք գաւառանուններին. այժմ օգտագործելով Աշխարհացոյցի ձեռագրական նիւթը¹⁴, ինչպէս նաեւ Վենետիկի Մխիթարեանների մատենադարանի ձեռագրական տուեալները, որ մատուցում է Ղ. Ինճիճեանի երկը¹⁵, ցոյց տանք, թէ ի՞նչ պատկեր են ներկայացնում Ծոփք Աշխարհի գաւառանունների տարընթերցումները:

Խորձեն, Խորձէն, Խորձիայն, Խորձայն,	Ուղիղ ձեւը
Խորձան, Խորձիւն, Խորնէն, Խորձին,	Խորձեան, Խորձեն ¹⁶
Խորձանեան	

Հաշտեանք, Հաշտիայնք, Հաշտենք,	Հաշտեանք ¹⁷
Հաշտէնս, Հաշտեաք, Հաշտիանք	

Բաղնատուն, Պաղնայ տուն, Պաղնատունն,	Պաղնատուն
Պաղնատուն, Պաղնտուն, Պղնատունն,	Պաղնայ տուն
Պաղնայ գաւառ, Պաղանական տուն	

Բալախովիտ, Բաղահովիտն, Բալահովիտ,	Բալահովիտ ¹⁸
Բալահավիտք, Բալահովիտք, Բալախովիտ,	
Բաղայ հովայ հովիտն, Բալու բալահովիտք	

Ծոփք, Ծորփք, Ծոփաց, Ծորք,
Ծովք, Ծովաթ, Ծուխք

Ծոփք¹⁹

Հանձէթ, Անծիտք, Հանձիթ, Անծիթ,
Խանձիթք, Անծիտքն, Անձիտքն, Հանծիթ

Անձիտ, Հանձիթ,
Անծիթ, Անձիթ

Գորեք, Գորեկ, Գորէք, Դորէք, Գովգէք,
Գովրէք, Գորեգ, Դորէք, Գաւրէգ, Գորիք

Գաւրէք

Դեգիկ, Գեգիք, Դէգիք, Դիգիգ, Դէգին,
Դէգիկ, Գէգիկ, Գէգիկ

Դէգիք

Աշխարհացոյցի Ծոփքի նկարագրութեան մէջ նշանակալից նիւթ է պահպանուել Փոքր Հայքի վերաբերեալ, որն անշուշտ առանձին քննութեան առարկայ է: Այժմ լոկ նշենք, որ Աշխարհացոյցի ընդարձակ եւ համառօտ խմբագրութիւնների նկարագրութեան վերջնամասում հանդիպող «Եւ ունի Չորրորդ Հայք...» արտայայտութիւնը թերեւս ուշ չըջանի ընդմիջարկութիւն է գրիչների կողմից, քանի որ Աշխարհացոյցի որոշ ձեռագրերում այն բացակայում է:

Ինչպէս վերը նշեցինք՝ Աշխարհացոյցը պահպանել է Ծոփքի մանրամասն նկարագրութիւնը, որը՝ այլ սկզբնաղբիւրների համադրութեամբ, հնարաւորութիւն է տուել ուսումնասիրողներին մեծ ճշգրտութեամբ տեղորոշելու Ծոփքի գաւառները: Յենուելով նախորդ հեղինակների տեղադրութիւնների վրայ եւ օգտագործելով մատենագիտական նիւթը՝ մենք լոկ կը փորձենք ճշգրտել գաւառների սահմանները:

Աշխարհացոյցի ընդարձակ խմբագրութիւնը խորձեանը տեղադրում է Միւս Գայլ գետի աւազանում, Կողոբերդի շրջանում: Գաւառը յայտնի է Կորիւնին «Խորձեանական» անունով²⁰, ինչպէս նաեւ Մովսէս Խորենացուն, որը յիշատակում է Մեսրոպ Մաշտոցի օգնականների շարքում «Տէր Խորձեանացուն»²¹: Գաւառը ծանօթ է Պրոկոպիոս Կեսարացուն՝ խորձանի²², իսկ Գէորգ Կիպրացուն՝ Օրձիւնի²³: Ըստ առաջին հեղինակի՝ Խորձեանի տարածութիւնը շուրջ երեք օրուայ ճանապարհ էր, որի կենտրոնում գտնուում էր Արտալեսոն ամրոցը, որը պարսպապատել էր Յուստինիանոս Ա. ը եւ այնտեղ կայազօր թողել դուքսի հրամանատարութեամբ: Եւ որ կարեւոր է, համաձայն բիւզանդական պատմիչի՝ «Նա պարսիկների հետ ոչ մի սահմանագիծ չունի» լին, գետի հոսանք, կամ լեռնանցք: Նրանց սահմաններն այստեղ խառնիխուռն են. այնպէս որ՝ բնակիչները, որոնք կամ հռոմէացիներին, կամ էլ պարսիկներին են հպատակ՝

մէկը միւսից որեւէ ոտնձգութեան մասին կասկածելու ոչ մի վախ չունեն»²⁴։ Պրոկոպիոս Կեսարացու մէկ այլ տեղեկութեան համաձայն՝ գաւառը գրտնւում էր Հաշտենից գաւառի Կթառիճ²⁵ ամրոցի եւ Թէոդոսուպոլիս քաղաքի միջեւ²⁶։ Արիստակէս Լաստիվերտցին գաւառի սահմանագլխին յիշատակում է Մորմրեանս գիւղը եւ նշում խորձեանի եւ Հաշտենքի հարեւանութեան փաստը²⁷։ Ինչպէս վկայում է հեղինակը՝ գաւառը միջնադարում նշանաւոր էր իր անտառներով, որոնք յիշատակւում են սելճուկ-թուրքերի արշաւանքների առնչութեամբ։ «...եկեալ հեղաւ յընդարձակ դաշտն Բասենոյ եւ Կարնոյ... իսկ ի հարաւ մինչեւ ի Տարօն եւ մինչեւ ի գաւառն Հաշտենից մինչեւ յանտառս խորձենոյ»²⁸։ խորձեանի մասին մի հետաքրքիր տեղեկութիւն էլ պահպանել է Ասողիկը, որի հաղորդմամբ բիւզանդական կայսր Բարսեղ Բ.²⁹ «անցեալ... ընդ Հանձիթ եւ ընդ Բալու՝ ելանէ ի լեւոն Կոհերայ, — յաւուր Վարդավառի տօնին, — որ ընդ մէջ Հաշտենից, Ծոփաց եւ խորձենոյ, եւ անդուստ գայ հասանէ ի գաւառն Արշամունեաց ի քաղաքն Երիզայ»³⁰։ Ն. Ադոնցը ցոյց է տուել, որ Կոհերը ներկայիս Կարեր կոչուող լեռներն են, որոնք գտնւում են Գինոյ կամ Գինեկ (այժմ՝ Գոյնուկ) գետի աջափնեակում, իսկ գետի ձախ ափին տեղակայուած Օղնուտը՝ պատմական Եղանց բերդը կամ Եղնուտը³¹։ Հեղինակի ենթադրութեամբ, որ մենք լիովին կիսում ենք, Օղնուտը, ըստ Ղազար Փարպեցու տուեալների, պէտք է համապատասխանի Օղինին, որտեղ գիշերեց սպարապետ Վահան Մամիկոնեանի ջոկատը Կարնից դէպի Հաշտենք շարժուելիս։ Զարգացնելով իր միտքը՝ նա Օղնուտից մի քանի քմ. ներքեւ գտնուող Aziran (ըստ Քիպերթի) կամ Azizan (ըստ Լինչի) բնակավայրի անուանումը համարում է Arizanի աղաւաղում եւ վերջինս նոյնացնում պատմական Երիզային³²։ Ասողիկի հաղորդման մէջ տարակուսանք է առաջացնում այն փաստը, որ Կոհերը համարւում է նաեւ Ծոփքի ու Հաշտենքի միջեւ գրտնուող լեռ, երբ բոլոր հիմքերը կան այդ բացառելու։ Ուստի մնում է ենթադրել, որ յիշեալ տեղեկութեան մէջ Պաղնատունը դիտուել է որպէս Ծոփքի բաղկացուցիչ մաս։ Ելնելով վերոյիշեալից՝ պէտք է եզրակացնել, որ Կոհեր լեռները կազմել են խորձեանի հարաւ-արեւելեան սահմանը, որը գրեթէ հասել է Երիզա-Արիզանի շրջակայքը։ Գաւառի արեւելեան սահմանը մասամբ անցել է Գինեկ գետի արեւմտեան ջրբաժանով, որից յետոյ այն հատել է Եղեգի³³ գետի հովիտը եւ հասել Պախր եւ Մեղեղուղիս լեռների միահիւսման կէտին։ Եղեգի գետի ձորահովտում, որը Միւս Գայլ գետի վերին հոսանքի շրջանն է, սահմանը, ինչպէս վկայում է Պրոկոպիոս Կեսարացին, իրօք որ առանձնապէս որոշակի բնագծեր չունի։ Հիւսիսում գաւառի սահմանն էին կազմում Մանանաղի եւ Միւս Գայլ գետերի ջրբաժան հանդիսացող Պախր լեռները, արեւմուտքում՝ Միւս Գայլ գետի արեւմտեան ջրբաժանը, իսկ հարաւ-արեւմուտքում դէպի Միւս Գայլ գետի

կիրճը ձգուող երկու լեռնաբազուկները³⁴:

Համաձայն Աշխարհացոյցի՝ Խորձեանից հարաւ գտնուում էր Հաշտեանք գաւառը, որը բազմիցս հանդիպում է հայոց պատմութեան մէջ: Փաւստոս Բուզանդը յիշատակում է Հաշտեանքի Դատ եւ Գնիթ իշխաններին, որոնցից երկրորդին համարում է կամինական տոհմի ներկայացուցիչ³⁵: Պատմահայրը տեղեկացնում է, որ Հաշտեանքը Արշակունեաց արքայատոհմի սեպուհներին տրուած արքունի կալուած էր³⁶: Նա Հաշտեանքը մի քանի անգամ յիշում է «Հաշտեանից կողմանք» անուանով, որոնցից մէկը, գուցէ եւ երկուսը օգտագործուած են թերեւս «աշխարհի»³⁷ իմաստով³⁸: Նոյն երեւոյթը կարծես թէ նկատում ենք նաեւ Թովմա Արծրունու մօտ, որը Հաշտեանքը կոչում է «Հաշտեանից կողմանք», ըստ որում մէկ անգամ Ծովքի հետ միասին³⁹: Տեղագրական հետաքրքիր նիւթ են տալիս Աշխարհացոյցն ու Ղազար Փարպեցու երկը: «զՀաշտէնս, յորմէ բղխեն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ» արտայայտութիւնը⁴⁰, ինչպէս ժամանակին ցոյց է տուել Հ. Հիւպմանը, վկայում է, որ Հաշտեանք գաւառը տարածուել է ոչ միայն Արածանի գետի՝ այլեւ Տիգրիսի աւազանում⁴¹, ըստ որում՝ այս դէպքում վերջինիս տակ հասկացում է Զիբենէ գետը: Անկասկած Աշխարհացոյցի ազդեցութեամբ նոյնպիսի տեղեկութիւն է հաղորդում Վարդանի Մեկնութիւն Ծննդ. Բ.14ը. «Տիգրիս որ Դկլաթ կոչի՝ ելանէ ի Զորրորդ Հայոց ի Հաշտէն գաւառէ, եւ ի գեղջէ Ոլորայ»⁴²: Ղազար Փարպեցին վկայում է, որ սպարապետ Վահան Մամիկոնեանը 482—484 թուերի ապստամբութեան չըջանում խոյս տալով պարսկական զօրքերի հետապնդումից՝ գալիս է «ի սահմանս Հաշտեանից, ըստ յառաջադրեալ խորհրդոյն իւրոյ, եւ հասեալ բանակէր ի գաւառն Արշամունեաց, ի գիւղն որ կոչի Երէզ»⁴³: Այս տեղեկութիւնը համապատասխանում է Ասողիկի վերը բերուած տուեալին, չնայած պէտք է խոստովանել, որ Արիստակէս Լաստիվերտցին Երիզան համարում է Հաշտեանքի բնակավայր. «... որդի Լիպարտին Իւանէ անուն որում տուեալ էին ի պարգեւի տեղիս բնակութեան զմեծ աւանն Երիզայ ի գաւառին Հաշտեանից, եւ որ շուրջ զնովաւ դաստակերտք, սա իբրեւ լուաւ զայն, թէ թագաւորութիւնն յերկուս բաժանեալ է, զնաց եւ խաբանօք էառ զամուրն Եղանց բերդ կոչեցեալ եւ արարեալ զայն ընդ իւրով ձեռամբ՝ դառնայ արդէն ի գաւառն Աղօրի, եւ յամուրն որ կոչի Հաւաճիչ»⁴⁴: Թիշատակութեան Իւանէ իշխանը շատ չանցած ձերբակալում է բիւզանդական արեւելից կողմերի դատաւորին եւ «եղ ի յնդուտն ի բանտի»⁴⁵: Յովհան Մամիկոնեանը, խօսելով Եղնուտի մասին, նշում է, որ այն Եղանց բերդն էր⁴⁶: Յենուելով Ն. Ադոնցի տեղադրութիւնների վրայ, մնում է եզրակացնել, որ Գինեկ գետի վերին հոսանքի չըջանը Երիզայով եւ Եղանց բերդով գոնէ Աշխարհացոյցի ստեղծման չըջանում չէր մտնում Հաշտեանքի մէջ եւ վերաբերում էր Արշարունիքին: Յետագայում հնա-

65-49
66-465

րաւոր է, որ այդ հատուածն էլ համարուեց Հաշտեանքի մաս, ինչպէս կարելի է եզրակացնել Լատտիվերտցու երկից, սակայն այդ հետաքրքրութիւն չի ներկայացնում հարցիս համար: Արեւելքում Հաշտեանքը սահմանակցում էր Տարօնին, որի մասին Մովսէս Խորենացին գրում է, թէ հայոց Վաղարշակ Թագաւորը իր ուստրերին ուղարկում է «բնակել ի գաւառն Հաշտենից, եւ ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտաքոյ Տարօնոյ»⁴⁷, իսկ արեւմուտքից՝ Բալուին կամ Բալահովտին, որի մասին վկայում է Բարսեղ Բ. կայսեր դէպի Կոնսթանտնուպոլսի ուղղութիւնը⁴⁸:

Հաշտեանքը բազմիցս յիշատակում է օտար աղբիւրներում: Պտղոմէոսը այն կոչում է ΑΣΤΑΥΝΙΤΙΣ⁴⁹, Յուստինիանոսի 31րդ նովեմբրը՝ ΑΣΛΙΑΝΗΝ⁵⁰, Պրոկոպիոս Կեսարացին ΑΣΛΙΑΝΗΝ⁵¹, որի մէջ տեղադրում է Կիթարիզոն վայրը⁵¹, Կէորկի Կիպրացին՝ χλῖμα ΑΣΤΑΥΙΧῆΣ⁵²: Κιλαριζών ի մասին տեղեկութիւն է պահպանել Ասողիկը, որն այն համարում է քաղաք. «Աշոտ ոմն առաքեալ յարքայէն Պարսից Խոսրովու եւ հարեալ զՅոյնն՝ էառ զԿիթուիճ քաղաք Հաշտենից»⁵³: Բացի Կիթուիճից եւ Ուրորից՝ Հաշտեանքում են գտնուել նաեւ Գիրեհ Հանդիսեանք, Մուշեղայ կամ Մուշեղամարգ գիւղերը եւ Գլուխ արձանին վայրը⁵⁴:

Յենուելով այս տեղեկութիւնների վրայ՝ Հաշտեանքի սահմանները, ինչպէս ճիշդ որոշում է Ս. Երեմեանը, կ'ունենային ներքոյիշեալ պատկերը: Հիւսիսում սահմանը կազմելու էին Կոնսթանտնուպոլսը, որն այնուհետեւ Երիզայից հարաւ ընկած չըջանում հատելու էր Գինեկի հովիտը, այնուհետեւ Արածանին՝ Զիւնկերտից արեւմուտք ընկած չըջանում, եւ հասնելու էր Հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթայ կամ հայկական աշխարհագրական տեղանունացանկով՝ Սիմ—սար լեռներ: Այնուհետեւ սահմանագիծն անցնելու էր Սիմ—սարով մինչեւ Սուրբ Լոյս լեռը եւ թեքուելով հարաւ՝ ձգուելու էր Զիբենէ⁵⁵ եւ Քաղիթ գետերի ջրբաժանով մինչեւ Նիրիբու լեռները, որոնց վրայ Սափիասի լեռնանցքն էր: Օղակելով Զիբենէ գետի վերին հոսանքի չըջանը՝ սահմանը կրկին դուրս էր գալիս Հայկական Տաւրոս եւ որոշ տարածութիւնից յետոյ թեքւում էր հիւսիս եւ գրեթէ ուղիղ գծով շարունակւում մինչեւ Կոնսթանտնուպոլս:

Աշխարհացոյցը Ծովքի հերթական Պաղնատուն գաւառը տեղադրում է Խորձեանից արեւմուտք եւ Բալահովտից հիւսիս. «Իսկ ի մտից Խորձայնոյ է Պաղնատուն գաւառ, հանդէպ հոմանուն բերդով, եւ հանդէպ նորա ի հարաւ Բալահովտ գաւառ»⁵⁶: Դժուար չէ տեսնել, որ համանուն բերդը՝ Պաղինը, գաւառի կենտրոնն էր: Պաղնատունը Կորինին եւ Ղազար Փարպեցուն յայտնի է Պաղանական Տուն անուամբ⁵⁷, որի ճիշդ ձեւը ըստ Հ. Հիւպիւմանի լինելու էր Պաղնական տուն⁵⁸: Կէորկի Կիպրացին Չորրորդ Հայք եպարքիայում յիշում է χλῖμα Παλιανῆς ը, որն անկասկած Պաղնատունն է: Պալինէս կլիմայում էր գտնուում χαστρον Παλιῶς ը⁵⁹:

Պաղինի բերդը մինչեւ այսօր էլ պահպանուել է: Նրա աւերակների մնացորդները գտնուում են ներկայիս Պաղին գիւղի մօտ Մեծկերտից 29 քմ. եւ Փերի—բերիից 22.5 քմ. հեռավորութեան վրայ: Հունտինգտոնի կարծիքով աւերակ բերդը ծագում է սեպագրական շրջանից, որտեղ պահպանուել է Մենուա թագաւորի արձանագրութիւնը⁶⁰:

Ինչպէս արդէն նշուեց, Պաղնատնից հարաւ գտնուում էր Բալահովիտը, որն ըստ Ս. Երեմեանի՝ նախապէս Արշամաշատ քաղաքի տարածքն էր եւ հաւանաբար կոչուել է Արշամաշատ: Նման հնարաւորութիւնը չի բացառուում, սակայն զարմանալիօրէն՝ հեղինակի կարծիքով, ստացուում է, որ Բալահովիտը մինչեւ 387 թուականը պահպանել է Արշամաշատ անունը⁶¹: Եթէ իրօք Արշամաշատը չորրորդ դարում շարունակուում էր իր գոյութիւնը որպէս մեծ քաղաք՝ ապա շատ տարօրինակ է, որ նա ոչ մի անգամ չի յիշատակուում հայ պատմիչների երկերում: Ուստի պէտք է ենթադրել, որ Արշամաշատի անշքացումը կատարուել է աւելի վաղ ժամանակներում, որի հետեւանքով՝ գաւառի վարչական կենտրոնը տեղափոխուել էր Բալուի բերդը, որն էլ ի վերջոյ իր անունն էր տուել նրան: Յուստինիանոսի 31րդ նովեմբրիում գաւառը նշուում է Βαλα Βιτηνη, Պրոկոպիոս Կեսարացու մօտ՝ Βαλα Βιτίνη, եւ Կէորկի Կիպրացու Նկարագրութեան մէջ՝ χλμα Βιλαβητινη՝ գրութեամբ⁶²: Քիպերթը եւ Հիւպչմանը ենթադրում են, որ այս շարքում կարելի է աւելացնել նաեւ Պտղոմէոսի յիշատակած Balis -biga ն, որի տարընթերցումների մէջ հանդիպում են Βαλισβήγα եւ Βαλισβίτα ձեւերը, որոնք յիշեալ հեղինակների կողմից սրբագրուում են Βαλιοβίτα⁶³: Սրբագրութիւնը առաւել քան գայթակղիչ է, եթէ ի նկատի ունենանք, որ Պտղոմէոսեան կօօրդինատներով Բալիսբիգան պէտք է գտնուէր Մեծ Հայքի արեւմտեան շրջաններում: Շատ կարեւոր է նաեւ այն հանգամանքը, որ յիշեալ բնակավայրը հանդիպում է Ակիլիսենէ, Աստառնիտիս եւ Սոֆենէ մարզերի նկարագրութեան բաժնում: Սակայն դրա հետ մէկտեղ՝ պէտք չէ մոռանալ, որ Բալիսբիգան գաւառ չէ, այլ՝ բնակավայր, ուստի այն հազիւ թէ կարող էր Բալահովիտ կոչուել: Ուստի Բալիսբիգայի մէջ ոչ թէ պէտք է տեսնել Բալահովիտ՝ այլ Բալու բերդ անունը: Այդ պատճառով էլ Βαλιοβίτα ն անհրաժեշտ է սրբագրել Βαλισβί[ρ]τα կամ Βαλιοβί[ρ]τα:

Բալու ամրոցը յիշատակուում է Կէորկի Կիպրացու երկում Χαστρον Βαϊονλονοζ անունով, որը պէտք է կարդալ անշուշտ Βαλονοζ կամ Βάλον⁶⁴: Յետագայ դարերում Բալու անունը հանդիպում է ոչ միայն որպէս ամրոցի՝ այլեւ գաւառի անուանում⁶⁵:

Պաղնատան եւ Բալահովիտի վերաբերեալ նիւթը սուղ է նրանց սահմանները մեծ ճշգրութեամբ որոշելու համար, ուստի կարելի է կատարել ընդհանուր եզրակացութիւններ: Հնարաւոր է, ինչպէս կատարուում է Ս.

Երեմեանը⁶⁶, որ յիշեալ գաւառները արեւմուտքում տարածուած էին մինչեւ Մուզուր գետը: Հիւսիսում Պաղնատունը սահմանակցում էր Խորձեանին՝ նշուած գծով, եւ Մուզուր գաւառին, որի սահմանագիծը յիշեալ հատուածում անորոշ է: Արեւելքից երկու գաւառներն էլ սահմանակցում էին Հաշտեանքին Միւս Գայլ եւ Գինեկ գետերի ջրբաժան գծով, իսկ Հայկական Տաւրոսի լեռները կազմում էին Բալահովտի հարաւային սահմանը⁶⁷: Շատ աւելի դժուար է Պաղնատունը Բալահովտից բաժանող սահմանագծի ճշդում, որը Ս. Երեմեանն անցկացնում է արեւմտեան մասում Միւս Գայլ գետով, իսկ արեւելեան հատուածում՝ Արածանիի հիւսիսային ջրբաժանով⁶⁸: Անշուշտ առաջարկուածը հաւանական սահման է, սակայն մենք հակուած ենք կարծելու, որ գաւառն իրօք ընդգրկել է միայն Բալուի հովիտը, հետեւեալը Միւս Գայլ գետի ձախափնեակի ոչ մի մասն էլ պէտք չէ վերագրել նրան: Թերեւս այս մասին է անուղղակիօրէն վկայում Պրոկոպիոս Կեսարացին, որի հաղորդմամբ՝ Ջենոն կայսեր օրօք իլլոսի եւ Լէոնտիոսի ապստամբութեանը չմասնակցած Բալահովտի սատրապական իշխանութիւնը թոյլ եւ աննշան էր⁶⁹: Հետեւեալը այն՝ ի տարբերութիւն միւս սատրապութիւնների, որոնք դադարեցին ժառանգական լինելուց ապստամբութեանը մասնակցելու համար, չէր առանձնանում բնակչութեամբ եւ տարածութեամբ:

Ծովաց աշխարհի յաջորդ գաւառը, որ յայտնի էր Ծովք, Շահէի Ծովք եւ Շահունեաց Ծովք անուններով՝ գտնուում էր Պաղնատնից արեւմուտք եւ Անձիտից հիւսիս⁷⁰: Այն յիշատակուում է խեթական աղբիւրներում Isua - Isuva - Isua, իսկ Արարատեան թագաւորների արձանագրութիւններում՝ Supani գրութեամբ⁷¹: Յունահռոմէական հեղինակների երկերում այն հանդիպում է Տօփոն կամ Տօփոն՝ ձեւով, բիւզանդական աղբիւրներում՝ Տօփոն՝ գրութեամբ, իսկ ասորական պատմիչները յիշում են Տօփօն⁷²: Հայկական աղբիւրները, հասկնալի պատճառներով, անդրադառնում են Ծովքին միայն գրերի գիւտից յետոյ, որոնց սակայն մենք կ'անդրադառնանք Ծովք աշխարհի ձեւաւորման հարցի քննութեան առիթով:

Արդ, որո՞նք էին Ծովքի կամ Շահունեաց Ծովքի սահմանները: Դատելով Ասողիկի տեղեկութիւններից, որոնց համաձայն նրա մէջ գտնուում էր Խոզան գիւղաքաղաքը, գաւառիս արեւելեան սահման կարող էր ծառայել Մուզուր (ըստ Ս. Երեմեանի՝ Գայլ) գետը⁷³: Ժիշէ է, Ասողիկի յիշատակութեան մէջ Ծովքը հանդէս է գալիս որպէս աշխարհ, որով եւ առաջարկուած սահմանագիծը կարծես թէ կասկածի տակ է դրուում. սակայն իրականում «աշխարհ» բառը պատմիչի ստեղծագործութիւնն է, քանի որ խօսելով նոյն իրադարձութիւնների մասին եւ բնականաբար աղբիւր ծառայելով Ասողիկի համար՝ Պատմահայրը հաղորդում է, որ Արիստակէսը,

որը, ըստ Ասողիկի, եկեղեցի էր կառուցել խոզան գիւղաքաղաքում՝ սպանւում է Արքեղայոս իշխանի կողմից՝ Ծովաց գաւառում⁷⁴։ Գաւառի հարաւային սահմանը, չնայած չի ամրապնդուում համապատասխան մատենագրական նիւթով, անցնելու էր Արածանի գետով⁷⁵։ Մատթէոս Ուռհայեցու մի շատ հետաքրքիր տեղեկութեան համաձայն՝ ազգութեամբ հայ բիւզանդական կայսր Չմշկիկը «ի գաւառէն խոզնայ էր, ի տեղւոյն որ այժմ կոչի Չմշկածագք»⁷⁶։ Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ նրա օրօք գաւառը արդէն կրում էր նոր՝ խոզան անունը, եւ որ Ծովքի մէջ էր Չմշկածագք բնակավայրը։ Յայնմատրքը (Մարտի 27) տեղեկացնում է, որ Չմշկածագք⁷⁷ Հերապոլիս քաղաքն էր⁷⁸։ Յիշեալ բնակավայրի տեղը յայտնի է․ այն պահպանել է իր անուննումը թուրքական աղաւաղուած Չիմիշկեզէկ արտասանութեամբ։ Գտնւում էր Թաղարա ջուր կամ Չմշկածագ գետի ափին, որը Արածանիի աջակողմեան վերջին վտակն է։ Ի նկատի առնելով, որ Ծովքից արեւմուտք գտնւում էր Դեզիք գաւառը՝ պէտք է եզրակացնել, որ գաւառի արեւմտեան սահմանները անցնում էին Թաղարա ջրի արեւմտեան ջրբաժանով, որով Չմշկածագ քաղաքը տարածքօրէն մտնում է Ծովքին⁷⁹։ Հիւսիսային սահմանագիծը պէտք է կազմէին Մուզուր գետի եւ Արածանիի Թաղարա ջուր ու խոզաթ⁸⁰ վտակների ջրբաժան լեռները։

Ծովքի հետ կապուած որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Շահէի Ծովք եւ Ծովք Շահուն[ւ]ոց ձեւերի քննութիւնը⁸¹։ Բուզանդը Յուսիկ Կաթողիկոսի ձեռնադրութեան առիթով յիշատակում է «Վարազ Շահունի իշխանն Ծովաց աշխարհին»⁸²։ Հ․ Մարքիարթը ենթադրել է, որ այն պէտք է իրականում լինէր «Վարազ իշխանն Շահունի Ծովաց աշխարհին»⁸³, որով «Շահունի» հասկացութիւնը վերաբերում է ոչ թէ Վարազ իշխանին՝ այլ Ծովքին։ Հ․ Հիւլպճմանը հակուած է կարծելու, որ «Շահունւոց»ը կամ «Շահեայ»ն պարզապէս «Շահունի» տոհմանունն է, որն ըստ երեւոյթին՝ ոչ թէ կապ ունի պարսկերէն շահ—արքայ բառի՝ այլ սեպագիր արձանագրութիւնների՝ Մելիտեաալիսի երկրի թագաւոր խիլառուադի հօր «Շահու»ի անուան հետ⁸⁴։ Ասորեստանեան թագաւորներ թգլաթպալասար Ա․ի, Սալմանասար Գ․ի, ինչպէս նաեւ խեթական սեպագիր արձանագրութիւններում յիշատակւում է Սուխմու—Սուխնու—Ցուխմա երկիրը Խսուվա կամ Իշուա երկրի հարեւանութեամբ⁸⁵։ Նշուած երկրներից Խսուվան կամ Իշուան Ծովքն է, իսկ Սուխմու—Սուխնուն, հաւանաբար, նրա արեւելեան մասը, քանի որ այդ երկրի Վաշթալ քաղաքը⁸⁶ կարծես նոյնանում է արդի Վասկերտ բնակավայրին⁸⁷։ Համաձայն նոյն արձանագրութեան՝ Սալմանասար Գ․ը Սուխմու երկիր էր մտել անցնելով Արածանի գետը, հետեւաբար կարելի է որոշակի կապ տեսնել Շահէի Ծովքի արեւելեան մասի եւ Սուխմու—Սուխնույի միջեւ։ Լինելով սկզբնապէս առանձին

ցեղային երկրներ եւ այնուհետեւ միաւորուելով ընդհանրական Ծովք անունով՝ վերջինս, ի տարբերութիւն Մեծ Ծովքի, աստիճանաբար իր վրայ է վերցրել Սուխմու—Սուխուլի հնչիւնափոխուած անուանումը, որը ժողովրդի բերանում թերեւս վերաիմաստաւորման է ենթարկուել։ Ուստի ինչ վերաբերում է «Շահէ»ի մէջ «արքայ» իմաստը տեսնելուն՝ ապա շատ հնարաւոր է, որ այդ Ծովքի արքունի տիրոյթ լինելու ժողովրդական իմաստաւորումն էր։ Յամենայն դէպս՝ Շահունեաց Ծովքի արքունի տիրոյթ լինելու մասին անուղղակիօրէն վկայում է Պատմահայրը, որի հաղորդմամբ հայոց Արշակ Գ. թագաւորը իր գանձերը հանելով Հանի ամրոցից՝ ուղարկել է Ծովաց աշխարհ⁸⁸։ Հասկնալի է, որ թագաւորը իր գանձերը չէր առաքի պահպանութեան որեւէ ժառանգատէր իշխանի տիրոյթ, ուստի մնում է ենթադրել, որ Շահունեաց Ծովքը կառավարւում էր թագաւորի կողմից նշանակուած գաւառակալ իշխանի կողմից, իսկ գանձերի պահպանութեան վայրն էլ ամենայն հաւանականութեամբ ոչ թէ Մեծ Ծովքի՝ այլ միւս Ծովքի Բնաբեղ ամրոցն էր⁸⁹։

Ծովաց աշխարհի հերթական Անձիտ գաւառը գտնուել է Ծովքից հարաւ, սահման ունենալով անտարակոյս Արածանի գետը։ Աշխարհացոյցը այնտեղ յիշատակում է Ծովք եւ Հոռէ բերդ ամրոցները⁹⁰, որոնցից առաջինը գտնուում էր Ծովք լճի ափին եւ ամենայն հաւանականութեամբ համապատասխանում է Կէօլճիւք բնակավայրին, իսկ երկրորդը նոյնացւում է Խարբերդի հետ⁹¹։ Պտղոմէոսի Ալիաքիազոնիւսը դրանց աւելացնում է Ηλέγερδα, Μαξάρα, Ανζίτα եւ թերեւս Σόειτα, Βελχανίν ու Αρσαμόσσατα բնակավայրերը⁹²։ Յիշեալ աշխարհագրական վայրերից Անձիտը պահպանուել է մինչեւ օրս Թիւ—Անձիտ կամ Թիւ—Անգիտ ձեւով, որը տեղակայուած է Ծովք լճից աւելի քան 10 քմ. հիւսիս։ Մազարան, դատելով Պետինկերեան քարտէզի տուեալներից, նոյնանում է Մեզիրէ (Մեզերէ) կամ Մամուրէթ ուլ—Ազիզ քաղաքին, որն այսօր կրում է էլյազըզ անուանումը⁹³, իսկ Էլեգերդան, որը փորձեր են արուել տեղորոշելու Մազարայի մերձակայքում, Եղրդուտի վանքի տեղում եւ այլուր՝ ցայսօր յուսալի տեղադրուած չէ, եթէ ի հարկէ չի նոյնանում Սասունի Եղգարթ գիւղին⁹⁴։ Եթէ հաւատանք Պտղոմէոսին՝ ապա Արշամաշատը նոյնպէս գտնուել է Անձիտենէ նահանգում։ Այդ կարող է ունենալ երկու բացատրութիւն։ Կամ Արշամաշատը իր չրջակայ տարածքով Ծովք կոչուած երկրամասի մէջ չէր մտնում եւ իրօք մաս էր կազմում Անձիտենէի՝ կամ էլ, որ շատ աւելի հաւանական է, այն Ծովք—Սոֆենէի բաղկացուցիչ մասն էր, սակայն պտղոմէոսեան անկատար կօորդինատների պատճառով յայտնուել է Անձիտենէի նկարագրութեան մէջ։ Ուսումնասիրողներն այն սովորաբար տեղադրում են Խարաբա—Նաջարան աւերակների տեղում⁹⁵։ Վերջին Σόειτα եւ Βελχανία բնակավայրերը կարող են համապատասխանաբար համընկնել

Խարբերդին⁹⁶ ու Բելխան գիւղին, սակայն չի բացառուում, որ դրանք մըտնում էին Աղձնիքի մէջ: Ուստի եթէ, այնուամենայնիւ, այդ բնակավայրերը գտնուում էին Աղձնիքում, ապա ΣΟΕΙΤΑ ն պէտք է համապատասխանէր Ամիանոս Մարկեղինոսի յիշատակած Պետինկերեան քարտէզի⁹⁷, իսկ Բելկանիան, մեծ վերապահութեամբ, թերեւս Թլխումին: Եփրատի վրայ գըտնուում էր Անձիտից Փոքր Հայք տանող Տոմիսայի⁹⁸ գետանցը ներկայիս Իզողլու գիւղի մօտ:

Ի մի բերելով քննութեան արդիւնքները՝ կարելի է յանգել միանշանակ մի եզրակացութեան, որ գոնէ սկզբնապէս Անձիտը հիւսիսից եզրափակուել է Արածանի գետով, արեւմուտքում եւ հարաւում՝ Եփրատով, իսկ արեւելքում՝ Հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթայով եւ նրա լեռնաբազուկներից մէկով, որը ձգուել է մինչեւ Արածանի գետը: Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Գաւրէք գաւառը սկզբնապէս կազմել է նրա տարածքի մի մասը, ինչպէս Դեգիբը՝ Շահունեաց Ծոփքի բաղկացուցիչ հատուածը:

Անձիտ գաւառը բազմիցս յիշատակուում է հայոց պատմութեան մէջ: Խեթական աղբիւրներում այն յայտնի է Խինցուտա անունով, սակայն որպէս քաղաք, որը գտնուում է Իսուվա երկրում⁹⁹: Այս փաստը ցոյց է տալիս, որ Ծոփաց երկիրը այդ վաղնջական ժամանակներում իր մէջ էր ներառնում նաեւ Անձիտի տարածքը: Ասորեստանեան սեպագրերում այն հանդիպում է Enzite եւ Enzatau գրութեամբ¹⁰⁰: Ըստ որում՝ յիշեալ ցեղային երկիրը իր տեղադրութեամբ ամբողջովին համապատասխանում է Անձիտին: Պտղոմէոսը Անձիտը գիտի որպէս երկրամաս եւ որպէս քաղաք, որոնցից առաջինը նա կոչում է Ανεΐτην իսկ երկրորդը՝ Ανεΐτα ¹⁰¹: Բիւզանդական աղբիւրներում այն ունի Ανεΐτην, Χλίμα, Ανεΐτην, Χανΐτ գրութիւնները, ասորական եւ արաբական աղբիւրներում յայտնի է Hanzit, Anzit եւ Hinzit անուններով: Յուստինիանոսի կողմէս գաւառը հանդիպում է Anzetena անունով¹⁰²:

Ծոփքի վերջին երկու գաւառների մասին Աշխարհացոյցն ասում է, որ «ի մտից [Ծովփք եւ Անձիտ գաւառների] նոցա Դէգիբ գաւառ, յորում բերդք Կռնի եւ Քրւիկ եւ Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ է Գաւրէք գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի յԵփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիձ»¹⁰³: Դժուար չէ տեսնել, որ Դեգիբն ու Գաւրէքը բաժանուում էին Արածանի գետով եւ տարածուում էին մինչեւ Եփրատ գետը: Եւ եթէ յենուելով Չմշկածափի տեղադրութեան վրայ, ինչպէս վերը ցոյց տուեցինք, Դեգիբի եւ Շահունեաց Ծոփքի սահմանը կարող ենք անցկացնել Թաղարա ջուր գետի արեւմտեան ջրբաժանով՝ ապա Գաւրէքի եւ Անձիտի սահմանաբաժան գիծը դժուար է որոշել¹⁰⁴:

Դեգիբի որպէս գաւառ ձեւաւորուելը արքունիքի կողմից, անտարակոյս, հետապնդել է ռազմավարական նպատակներ: Արդէն երեք ամրոց-

ների յիշատակութիւնը այս համեմատաբար ոչ մեծ տարածքում ցոյց է տալիս, թէ ի՞նչ կարեւոր դեր է խաղացել այն Մեծ Հայքի արեւմտեան սահմանների պաշտպանական համակարգում: Ըստ որում՝ պակաս հետաքրքիր չէ այն իրողութիւնը, որ Աշխարհացոյցը հենց արեւմտեան սահմանում է յիշատակում այդ ամրոցները, որոնց նշանակութիւնը 387 թուից յետոյ պէտք է ի չիք դառնար Մեծ Հայքի թագաւորութեան բաժանման եւ Հայաստանի տարածքում պարսկա-բիւզանդական նոր սահմանագծի ձեւաւորման հետեւանքով: Ուստի մենք հակուած ենք կարծելու, թէ Դեզիքի ռազմական ամրութիւնների մանրամասն յիշատակութիւնը գալիս է հին ժամանակներից, երբ Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը ստիպուած էր ամրացնել իր արեւմտեան սահմանները ընդդէմ Հռոմէական առաջխաղացման: Զի բացառուում, որ այդ կարող էր կատարուել նաեւ Մեծ Հայքում Սասանեանների կրտսեր ճիւղի հաստատման շրջանում:

Դեզիքը յիշատակուում է Կէորկի Կիպրացու [Χλίου Διγισινῆς]¹⁰⁵ եւ Սամուէլ Անեցու¹⁰⁶ երկերում: Վերջինիս մօտ գաւառը հանդիպում է աղաւաղուած Դեզնիս գրութեամբ եւ քանի որ նրա մէջ էր Անգղը՝ Քիպերթը ենթադրել է, որ Դեզիքը Անգեղտուն գաւառի յետնագոյն անուանումն է¹⁰⁷: Ինչպէս ճիշդ ցոյց է տուել Հ. Հիւպիմանը՝ Դեզիքի եւ Անգեղտան Անգղների նոյնացումը ճիշդ չէ¹⁰⁸: Գերմանացի հայագէտը միանգամայն ճիշդ նշում է, որ Ծոփքի գաւառների թուարկումը կատարուած է արեւելքից արեւմուտք ուղղութեամբ: Հետեւաբար Դեզիքը կարող է տեղադրուել միայն յիշեալ աշխարհի ծայր արեւմուտքում¹⁰⁹: Անշուշտ նոյնն է վկայում Սամուէլ Անեցու տեղեկութիւնը Թէոփիլոս կայսեր (829—842) դէպի Պաղին, Մեծկերտ, Դեզիք եւ Խոզան կատարած արշաւանքի մասին, որտեղ ամրոցների թուարկումը կատարուած է նոյնպէս արեւելքից արեւմուտք աշխարհագրական դասաւորութեամբ: Սոյն հաղորդման Պաղինը ծայր արեւելեան կէտն է, Մեծկերտը, որ նոր ժամանակներում յայտնի էր Մազկերտ անունով, գտնուում էր Պաղինից արեւմուտք, իսկ Դեզիքի Անգղը եւ Խոզանը առաւել արեւմուտք էին տեղակայուած Մեծկերտի նկատմամբ: Սամուէլ Անեցին Թէոփիլոս կայսեր արշաւանքի նկարագրութիւնը, ամենայն հաւանականութեամբ, քաղել է Ասողիկի երկից, որն այնտեղ ներքոյիշեալ տեսքն ունի. «Թէոփիլոս... սա ի խաղալն իւրում յարեւելս կոյս ի սահմանս Հայոց՝ առնու զԾմու բերդն Հայոց, զԱսաղին եւ զՄեծկերտ եւ զԱլբերդ ի գաւառին Գեղամայ, եւ զԽոզան եւ զԶորորդ Հայս անագատ առնէ ի մարդոյ եւ յանասնոյ»¹¹⁰: Արդէն վերը նշել ենք, որ ուսումնասիրողները Ասաղինը սրբագրել են Պաղին, սակայն բերուած հատուածի աղաւաղումները զրանով չեն աւարտուում: Հասկանալի է, որ Պաղինի, Մեծկերտի եւ Խոզանի շրջանում ոչ մի Գեղամայ գաւառ չկայ, ուստի այն՝ համաձայն Սամուէլ Անեցու՝ պէտք է սրբագրել Դեզիք գաւառ, սակայն

ինչ վերաբերում է նրա մէջ մտնող բերդին՝ ապա դժուար է առաւելութիւնը տալ Ալբերդ կամ Անգղ անուանը: Մի կողմից Ասողիկի երկը աւելի հին է եւ աղբիւր է ծառայել յետագայ պատմիչների եւ այդ թւում՝ Սամուէլ Անեցու համար, հետեւաբար կարծես թէ «Ալբերդը» նախապատու-թեան իրաւունք ունի, սակայն միւս կողմից յիշեալ հատուածը այնքան աղաւաղումներ ունի, որ չի բացառում մէկ աղաւաղման հնարաւորութիւնը եւս: Ելնելով այս ամէնից, մենք գերադասութիւնը տալիս ենք Սամուէլ Անեցու Անգղ անուանը, քանի որ Ալբերդի հիմքում ընկած «Ալ»ը կարող է եւ Անգղի աղճատում լինել:

Ծոփքի վերջին Գաւրէք գաւառը, ամենայն հաւանականութեամբ, կազմուել է արքունիքի կողմից ռազմավարական նպատակներով Անձիտի արեւմտեան տարածքներից: Գաւրէքը որպէս բնակավայր յիշատակում է Սարգուր Բ.ի Թմնիսի¹¹¹ արձանագրութեան մէջ: Արարատեան թագաւորը յարձակում է Մելիտիայի արքայ Խիլառուադի վրայ եւ ի վերջոյ ինն ամրոցներ միացնում իր երկրին. Խազանի, Գաուրախի, Տումիշկի, Ասինի, Մանինու, Արուշի, Կուլքիտարրինի, Տաշէ, Կուբրաիտաշէ եւ Մելուհանի¹¹²: Տումիշկին, որ նոյնական է յունահռոմէական սկզբնաղբիւրների Տոմիսային¹¹³, տեղադրւում է Իզոլլու գիւղի տեղում, ուստի Գաուրախին թերեւս պէտք է փնտռել վերջինիս մերձաւորութեամբ: Հ. Հիւպշմանի կարծիքով Գաւրէք անունը կարող է պահպանած լինել Արածանիից հարաւ գտնուող Կորեկ գիւղը, սակայն այդ տեղադրութիւնը մենք չենք կարող ոչ հաստատել եւ ոչ էլ մերժել: Յետաշխարհացոյցեան շրջանում Գաւրէք գաւառը յիշուում է Կէորկի Կիպրացու կողմից Χλίμα Βαρινή անունով¹¹⁴: Բերուած տեղեկութիւնների հիման վրայ կարելի է Գաւրէք գաւառի մէջ մտնել նաեւ Թմնիսի գետանցը իր շրջակայ տարածքով:

Այս ամէնին պէտք է աւելացնել մի հետաքրքիր իրողութիւն եւս: Աշխարհացոյցը Ծոփքի գաւառները թուարկելուց յետոյ նշում է, որ Արածանին իր մէջ ընդունելուց յետոյ Եփրատը «երթալով զմտիւք՝ ելանէ ի սահմանս Փոքր Հայոց, յելից Մելտինէ»¹¹⁵: Այս առաջին հայեացքից աննշան հանգամանքը վկայում է, որ Գաւրէք եւ Դեգիք գաւառները ձեւաւորուել էին դեռեւս մինչեւ Փոքր Հայքի Առաջին եւ Երկրորդ Հայքերի բաժանուելը, այսինքն՝ մինչեւ չորրորդ դարի 70—80ական թուականները: Աշխարհացոյցի հեղինակը այստեղ, տուրք տալով իր օգտագործած արխիւային նիւթերին, յիշատակում է Փոքր Հայքը, որը վարչաքաղաքական առումով հինգերորդ դարում այլեւս գոյութիւն չունէր:

2.

Մենք փորձեցինք ճշգրտել Ծոփքի գաւառների սահմանները՝ որոշ բացառութիւններով ընդունելով Ս. Երեմեանի առաջարկած լուծումները:

Այժմ փորձենք ցոյց տալ Մոփաց աշխարհի վարչաքաղաքական ձեւաւորման ընթացքը:

Մենք մտադիր չենք մանրամասն քննութեան առնել Մոփքի ցեղային շրջանի պատմութիւնը, որովհետեւ այն սկզբունքային դեր չի խաղացել Մեծ Հայքի Մոփք աշխարհի տարածքի եւ սահմանների ձեւաւորման գործում: Նշենք միայն, որ Իշուվա—Մոփքը զբաղեցնում էր Արածանի գետի ստորին հոսանքի շրջանը եւ տարածւում էր մինչեւ Ալէէ երկիրը¹¹⁶: Վանեան բեւեռագիր արձանագրութիւնների համաձայն՝ Մուպանի երկիրը տարածւում էր մինչեւ Խաթի կամ Մելիտիայի թագաւորութիւնը¹¹⁷, որ գրտնւում էր Եփրատի աջ ափին, հետեւաբար՝ տարածական առումով այն համընկնում էր Իսուվային: Ասորեստանեան սեպագիր արձանագրութիւնները Իսուվայի կամ Իշուվայի մէջ են մտցնում էնզիտէ երկիրը եւ դրանով իսկ մինչեւ Ալզի երկիրը ղիտում որպէս Իսուվա—Մոփք¹¹⁸: Սալմանասար Գ.ի (859—824 մ.թ.ա.) Թուշխանայի մենաքարի¹¹⁹ եւ Կալխուհի «Սեւ քարակոթողի» արձանագրութիւնները համեմատելիս կարելի է գալ այն եզրակացութեան, որ էնզիտէն եւ Ալզին կարծես թէ նոյնանում են¹²⁰: Ինչեւէ, բերուած փաստերը ցոյց են տալիս, որ Մոփք անուան տակ այդ հեռաւոր ժամանակներում հասկացւում էր ապագայ Մոփք աշխարհի տարածքի նշանակալից մասը: Զի բացառւում, որ այն կարող էր իր մէջ ներառնել Արեւմտեան Տիգրիսի վերին հոսանքի մի մասը:

Մոփքի տարածական ընկալման ընդլայնումը անշուշտ կապուած էր Մոփքի թագաւորութեան առաջացման հետ, որը տեղի ունեցաւ մեր թուարկումից առաջ երրորդ դարի կէսերին: Մեզ հասած կցկտուր տեղեկութիւններից կարելի է ենթադրել, որ հարաւ—արեւելքում այն տարածուել է մինչեւ Քաղիրթ գետը, իր մէջ է ներառել մինչեւ Մասիսոս լեռները եւ նրանցից հարաւ ընկած մերձեփրատեան շրջանները, հիւսիս—արեւմուտքում՝ Մելիտինէի շրջակայքը եւ Կոմագենէն¹²¹: Սակայն շուտով Կոմագենէն անջատուելով՝ դառնում է անկախ պետութիւն, իսկ շատ չանցած՝ երկու թագաւորութիւններն էլ զրաււում են Սելեւկեան պետութեան կողմից եւ վերածւում զօրավարութիւնների¹²²:

Մենք աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ունենք ստրատեգոս¹²³ Զարիադրէսի, ալսինքն՝ Զարեհի, վերականգնած Մոփաց թագաւորութեան մասին: Ինչպէս հաւաստում է Ստրաբոնը՝ «Հայաստանը սկզբում փոքր է եղել եւ աճել է Արտաքսիասի»¹²⁴ ու Զարիադրէսի ջանքերով, որոնք նախապէս Անտիոքոս Մեծի ստրատեգներն էին: Այնուհետեւ, սրա պարտութիւնից յետոյ, մէկը թագաւորելով Մոփքում, Ալիսսենէում, Օդոմանտիսում եւ այլ երկրների վրայ, իսկ միւսը՝ Արտաքսատայի շուրջը ընկած հողերի վրայ՝ ծաւալուեցին հարեւան ժողովուրդներից երկրամասեր զրաւելով¹²⁵: Շարունակութեան մէջ յոյն աշխարհագրագէտը տեղեկացնում է, որ «կա-

տառններից [գրաւուել էին] Ակիլիսենէն եւ Անտիտաւրոսի շուրջն ընկած հողերը»¹²⁶։ Ստրաբոնի մէկ այլ հաղորդմամբ՝ Ակիլիսենէն Ծոփքի մաս է կազմել¹²⁷, իսկ, ելնելով Անտիտաւրոսի աշխարհագրական դիրքից՝ պէտք է անվերապահ ենթադրել, որ այն մտել էր ոչ թէ Արտաշէսի՝ այլ Զարեհի տիրոյթների մէջ։ Ամասիացի աշխարհագրագէտը մէկ այլ կապակցութեամբ յայտնում է, որ Ծոփքը տարածուել է Անտիտաւրոսի եւ Մասիոս լեռների միջեւ¹²⁸, հետեւաբար այն իրօք ընդգրկել է Հայկական Միջագետք կոչուած երկիրը։ Եւ վերջապէս՝ հարաւ—արեւելքում այն հասել է մինչեւ Կորդուաց թագաւորութիւն¹²⁹, որն այդ շրջանում գտնուում էր Տիգրիսի երկու ափերին, եւ Տիգրիսի աջափնեակում ունէր Սարէիսա¹³⁰ քաղաքը¹³¹։ Դատելով հայկական աղբիւրների տեղեկութիւններից, որոնք նփրկերտ գաւառը կոչում են Մեծ Ծոփք, Ծոփաց թագաւորութիւնը այդ հատուածում տարածում էր մինչեւ Քաղիրթ գետը, որից արեւելք՝ Խարզան գետի աջ ափին գտնուում էր Տիգրան Մեծի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը¹³²։ Ծոփաց թագաւորութեան մայրաքաղաքը սկզբում Արշամաշատն էր, որը հիմնել էր Արշամ թագաւորը։ Այնուհետեւ այն տեղափոխուեց Արկաթիոկերտ¹³³ քաղաքը¹³⁴, որն ուսումնասիրողների մեծ մասի կողմից նոյնական է համարւում Անգղին¹³⁵, որտեղ Փաւստոս Բուզանդի հաղորդմամբ՝ գտնուել են Հայ Արշակունիների դամբարանները¹³⁶։ Իրականում, դժուար չէ կռահել, որ տեղեկութիւնը վերաբերում է Ծոփքի հայ թագաւորների հանգստարանին, քանի որ Արշակունեաց դամբարանները գտնուում էին Դարանաղեաց գաւառում։

Թագաւորութեան քաղաքական կենտրոնի տեղափոխութիւնը դէպի հարաւ մեծապէս նպաստեց Ծոփք անուան աշխարհագրական տարածմանը պետութեան հարաւային եւ հարաւ—արեւելեան շրջաններում։ Մ.թ.ա. 94 թուին Տիգրան Բ.ն Մեծ Հայքի թագաւորութեանը միացրեց Ծոփքը, դրանով իսկ մեծ մասամբ աւարտելով հայկական հողերի վերամիաւորման գործը¹³⁷։ Սակայն հայոց թագաւորի պարտութիւնից յետոյ՝ հռոմէացիները, յանձին Պոմպէոս զօրավարի, որոշեցին այն կրկին անջատել Մեծ Հայքից եւ որպէս առանձին թագաւորութիւն յանձնել Տիգրան Մեծի որդուն՝ ապստամբ Տիգրան Կրտսերին։ Բնական է ենթադրել, որ Ծոփքը Մեծ Հայքի կազմում չպահպանուեց որպէս ամբողջական վարչական մէկ միաւոր։ Աւելին՝ քաղաքական տեսակէտից պետութեանը ձեռնտու էր նրա վարչական տրոհումը, ուստի, չնայած աղբիւրների լուրթեանը, կարելի է ենթադրել, որ Ծոփքը բաժանուեց առնուազն երկու մասի եւ հարաւային առաւել ընդարձակ մասը, ի տարբերութիւն բուն Ծոփքի, ամենայն հաւանականութեամբ ստացաւ Մեծ Ծոփք անունը։ Թերեւս դրա հեռաւոր արձագանգը պէտք է լինի Դիոն Կասիոսի Պատմութեան մէջ հանդիպող Σωγαγνην անուանումը՝ կապուած Տիգրան Կրտսերին յանձնուող

տարածքների հետ¹³⁸։ Նոյնն է հաւաստում նաեւ Եւտրոպիոսը (Դ․ դար), որի համար անշուշտ հիմք է ծառայել մի հին սկզբնաղբիւր, եթէ վերջինս Տիոն Կասիոսի երկը չէ¹³⁹։

Տիգրան Կրտսերին խոստացուած էր ոչ միայն Ծոփաց թագաւորութիւնը՝ այլեւ Կորդուքը¹⁴⁰, որով Հռոմը կամենում էր Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը կտրել Միջագետքից։ Սակայն, ինչպէս յայտնի է, հռոմէական զօրավարի եւ Տիգրան Կրտսերի յարաբերութիւնները վատացան, վերջինս ձերբակալուեց եւ ուղարկուեց Հռոմ, իսկ Ծոփքը յանձնուեց Կապադովկիայի թագաւոր Արիոպարզանէսին¹⁴¹։ Առաջին հայեացքից այստեղ ամէն ինչ պարզ է։ Հռոմէական զօրավարը Տիգրան Կրտսերին խոստացուած թագաւորութիւններից Ծոփքը յանձնել է Կապադովկիային, իսկ Կորդուքը, դատելով այլ տեղեկութիւններից, մնացել է Տիգրան Մեծին։ Սակայն մի շարք իրողութիւններ, մեր կարծիքով, բացառում են անգամ ամբողջ Ծոփքի յանձնումը Կապադովկիային։

Ոգեւորուած Տիգրան Մեծի հռոմէացիներից կրած պարտութեամբ՝ պարթեւական Հրահատ Գ․ թագաւորը, պարթեւահռոմէական համաձայնագրի պայմանների համաձայն, փորձեց գրաւել Կորդուք թագաւորութիւնը, սակայն, Պոմպէոսի հրամանով, Ափրանիոս զօրավարը պարթեւական զօրքերը դուրս քշեց Կորդուքից, իսկ շատ չանցած, հանդէս գալով որպէս հայ—պարթեւական տարածքային վէճի դատաւոր, հռոմէական կողմը հայկական տարածք ճանաչեց ոչ միայն Կորդուքը՝ այլեւ Հիւսիսային Միջագետքի մի զգալի մասը¹⁴²։ Գտնուելով մեկուսացման մէջ՝ պարթեւները ստիպուած էին ճանաչել հաշտարար միջնորդի որոշումը եւ միաժամանակ յոյսեր փայփայել, որ այդ գնով թերեւս առաջիկայում հնար լինի դաշնակցել հայերի հետ ընդդէմ հռոմէացիների։ Նոր տարածքների ձեռքբերումով՝ Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը, ըստ երեւոյթին, պէտք է հարաւ—արեւմտեան չրջանում դուրս գար Եփրատի ափը։ Նման քաղաքական կացութեան պայմաններում Կապադովկիային յանձնուած Ծոփքը պէտք է սեպի պէս խրուած լինէր Մեծ Հայքի թագաւորութեան մէջ եւ սահմանակցէր Տիգրանակերտին։ Կարծում ենք, որ քաղաքական տեսակէտից այդպիսի անկայուն սահման չէր կարող ստեղծուել, հետեւաբար առաւել տրամաբանական է ենթադրել, որ Կապադովկիան ստացել էր Ծոփաց թագաւորութեան ոչ թէ ամբողջ տարածքը՝ այլ մի մասը։ Մեր եզրակացութիւնը յենուում է ներքոյիշեալ հանգամանքների վրայ։ Սկզբնապէս հռոմէական զօրավարը միտք ունէր Տիգրան Մեծից վերցնել նրա նուաճած տարածքները եւ Ծոփքը, որն, ինչպէս ասուեց, ինչ որ ժամանակով տրուեց Տիգրան Կրտսերին։ Սակայն այս մօտեցումը, ըստ երեւոյթին, դժգոհութիւն էր ծնում Հռոմի դաշնակիցների, մասնաւորապէս Կապադովկիայի մօտ, որը նշանակալից օգնութիւն էր ցոյց տուել Պոմպէոսի զօրքե-

րին: Ուստի, Տիգրան Կրտսերի ձերբակալութիւնից յետոյ, Պոմպէոսը, որպէս պարգեւ, Կապադովկիային յանձնեց Ծոփքը, որն իրականում գտնուում էր Տիգրան Մեծի վերահսկողութեան ներքոյ¹⁴³: Սակայն Պոմպէոսը չէր կամենում իր յարաբերութիւնները վատացնել հայոց թագաւորի հետ, ուստի հայ-պարթեւական հողային վէճում հռոմէական կողմը բացառապէս պաշտպանեց Տիգրան Մեծին, նրան յանձնելով ոչ միայն Կորդուաց թագաւորութիւնը՝ այլեւ Հիւսիսային Միջագետքի մի մասը: Այլ խօսքով՝ այդ մի տեսակ փոխհատուցում էր Ծոփքի դիմաց: Այսուհանդերձ, եթէ ընդունենք, որ Ծոփքն ամբողջութեամբ անցել է Կապադովկիային՝ ապա Ստրաբոնի այն հաղորդումը թէ «Միջագետքի մնացեալ մասը ընկնելով Հռոմէացիների իշխանութեան տակ, Պոմպէոսը նրա մեծագոյն եւ լաւագոյն մասը Տիգրանին պահեց»¹⁴⁴, պարզապէս իմաստազրկուում է, որովհետեւ մնացեալի տակ հասկացում է փաստօրէն միայն Մծբին քաղաքն իր շրջակայքով: Միջագետքի մէջ էին մտնում նաեւ Ծոփաց թագաւորութեան տարածքի հարաւային եւ հարաւ-արեւելեան շրջանները, ուստի յոյն աշխարհագրագէտը «մեծագոյն եւ լաւագոյն մաս» ասելով անկասկած հասկանում էր աւելի մեծ տարածք: Հետեւաբար մենք սխալուած չենք լինի եթէ ընդունենք՝ որ Մեծ Ծոփքի տարածքը, որը հիմնականում Միջագետքի մաս է կազմում, տրուել էր Մեծ Հայքի թագաւորութեանը: Դատելով աշխարհագրական եւ լեռնագրական առանձնապատկութիւններից՝ սխալուած չենք լինի եթէ ընդունենք որ Կապադովկիային տրուած Ծոփքը Մեծ Հայքից սահմանազատուել է Հայկական Տաւրոսի լեռներով¹⁴⁵:

Ներոնի օրօք, 54—63 թուերին, Ծոփքը կարճ ժամանակով անջատուեց Մեծ Հայքի թագաւորութիւնից եւ յանձնուեց Եմեսիայի արքայիկներից մէկին՝ Սոհեմոսին¹⁴⁶: Կարծում ենք, որ Սոհեմոսի թագաւորութիւնը եւս ամփոփում էր Հայկական Տաւրոսից հիւսիս ընկած Ծոփքում: Այնուհետեւ, որպէս Մեծ Հայքի անկապտելի մաս, Ծոփքը մնաց Հայոց թագաւորութեան մէջ մինչեւ 387 թուի բաժանումը:

Պարթեւ Արշակունիները տիրանալով հայոց գահին՝ ձեռնամուխ եղան վարչական վերակառուցումների, որոնց պատկերը պահպանուել է Պտղոմէոսի Աշխարհագրութեան մէջ: Փաստաթուղթը երկրորդ դարի է, սակայն բոլոր հիմքերը կան, որ վարչական վերակառուցումները իրականացուել են շատ աւելի վաղ ժամանակներում: Մեր կարծիքով՝ այդ անմիջականօրէն առնչում է Հայաստանի Արշակունի առաջին գահակալ Տրոդատի գործունէութեան, որի անձը հայկական աղբիւրներում մեզ ներկայանում է նաեւ Արտաշէս եւ Վաղարշակ անուններով: Համաձայն Պլուտարխոսի տեղեկութիւնների՝ Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը ըստ աշխարհների իրագործուած է, եւ Ակիլիսենէ ու Աստաունիտիս մարզերի հարեւանութեամբ գտնուում է Ծոփքը գետի ճիւղաւորման շրջանում. «Նշուա-

ծից ներքեւ¹⁴⁷ մինչեւ Եփրատի ճիւղը վերցրած հատուածի հիւսիսային մասերում են գտնւում, արեւմուտքից սկսած՝ Բասիլիսենէն, եւ Բուրենէն, եւ Արսեսան, իսկ նրանցից ներքեւ՝ Ակիլիսենէն եւ Աստաուսիտիսը եւ հենց գետի ճիւղաւորման մօտ՝ Ծոփքը»¹⁴⁸։ Չխորանալով միւս աշխարհների քննութեան մէջ, որոնց կ'անդրադառնանք իրենց տեղում, նշենք որ յոյն աշխարհագրագէտը Ակիլիսենէ—Եկեղիք եւ Աստաուսիտիս—Հաշտեանք աշխարհներից համապատասխանաբար հարաւ եւ արեւմուտք տեղադրում է Ծոփք—Սոֆենէ աշխարհը։ Կատարելի առաջին մտայնագումներից մէկն այն է, որ յիշեալ ժամանակներում Հաշտեանքը դեռեւս Ծոփքի մէջ չէր մտնում։ Հիւսիսային սահմանագլուխը հաւանաբար անցել է Մնձուր եւ Պախր լեռնաշղթաներով, սակայն չի բացառւում որ քաղաքական հանգամանքների բերումով, ինչպէս արդէն նշել ենք Բարձր Հայքի բաժնում, Մուզուր—Մնձուր գաւառը պատկանել է Ակիլիսենէ—Եկեղիքին։ Ոչ մի տարակոյս, որ արեւմուտքում Ծոփք—Սոֆենէն տարածուել է մինչեւ Արածանիի գետաբերանը եւ Եփրատ գետը։ Պտղոմէոսի յիշեալ տեղեկութիւնները դեռեւս պատասխան չեն տալիս այն հարցին, թէ ինչպէ՞ս են անցել երկրամասի հարաւային սահմանները։ Ուստի կրկին դիմելով յոյն աշխարհագրագէտին՝ մենք իմանում ենք որ դէպի հարաւ ընկած մնացած հատուածում, Եփրատի եւ Տիգրիսի ակունքների միջեւ (գտնւում են) Անգիտենէն եւ նրանից ներքեւ Թոսպիտիսը, այնուհետեւ Կորիաիան»¹⁴⁹։ Բերուած տեղեկութեան մէջ շատ կարեւոր է այն հանգամանքը, որ Անգիտենէ կոչուած աշխարհը Սոֆենէից հարաւ է, որից էլ ներքեւ գտնւում է Թոսպիտիսը։ Հաշուի առնելով սկզբնաղբիւրների նիւթը՝ կարելի է գալ մի շարք եզրակացութիւնների։ Անգիտենէն սահմանակցել է Սոֆենէ—Ծոփքին Արածանի գետով, որը հեղինակը կոչում է Եփրատ, եւ այն տարածուել է մինչեւ Արեւմտեան Վասպուրական, որը նշուած դարաշրջանում կազմում էր առանձին աշխարհ Թոսպիտիս կամ աւելի ճիշդ, Տոսպ անունով¹⁵⁰։ Ծոփքը նշուած սահմաններում ընդգրկել է աշխարհացոյցեան Ծոփք աշխարհի ութ գաւառներից ընդամէնը հինգը՝ Խորձեանը, Պաղնատունը, Բալահովիտը, Ծոփք Շահունին եւ Դեգիքը, եթէ, ի հարկէ, վերջինս որպէս գաւառ չի ձեւաւորուել աւելի ուշ ժամանակներում։ Թէ ի՞նչ է իրենից ներկայացրել Անգիտենէն եւ ի՞նչ տարածք է ընդգրկել՝ մենք դեռ կ'անդրադառնանք Աղձնիք աշխարհի կապակցութեամբ, իսկ այժմ լուկ նշենք, որ այն իր մէջ ներառել է Մելիտինէ — Տիգրանակերտ — Շնգար ճանապարհի Հայաստանով անցնող հատուածը իր շրջակայ տարածքով։ Հենց այս ճանապարհն էլ վարչական կենսունակութիւն է հաղորդել այդ խիստ ձգուած եւ տարածքով բաւականին մեծ աշխարհին։ Անգիտենէն նշուած տարածքով համապատասխանել է Աշխարհացոյցի Աղձնիքին, որին միացուած են մի քանի գաւառներ։ Բնական է ենթադրել, որ այդ աշխարհը աւելի

չուտ կը կոչուէր ոչ թէ Անգիտենէ — Անձիտ, այլ Ալգինենէ — Աղձնիք: Յամենայն հաւանականութեամբ՝ աշխարհն իրօք կոչուել է Աղձնիք, սակայն անուանումների մօտիկութիւնը, ինչպէս նաեւ այն հանգամանքը որ յունահռոմէական աշխարհը Մեծ Հայքին հարաւ—արեւմուտքից հաղորդակցուում էր անմիջապէս Անձիտի վրայով՝ թերեւս պատճառ են դարձել, որ յոյները աշխարհի անունը ընկալեն սահմանային Անձիտ գաւառի անունամբ: Սակայն չի բացառուում մէկ այլ հնարաւորութիւն եւս: Աշխարհն իրօք կարող էր կոչուել Անգիտենէ — Անձիտ եւ, երբ քաղաքական իրադարձութիւնների բերումով Անձիտ գաւառը անջատուեց Անգիտենէ կոչուած աշխարհից, վերջինս ստացաւ Աղձնիք անունը, որը եւ պահպանել է Աշխարհացոյցը:

Շատ հնարաւոր է, որ վարչական վերակառուցումների դիմած Տրդատ Առաջինը քաղաքական շարժառիթներից ելնելով՝ Անձիտը անջատել է Ծոփքից¹⁵¹, սակայն միաժամանակ պարզ է, որ այն բնաշխարհագրական եւ տնտեսական ամբողջութիւն է կազմում Ծոփքի հետ, ուստի, վաղ թէ ուշ, արքունիքը այն պէտք է վարչականօրէն կցէր Ծոփքին: Սկզբնաղբիւրների քննութիւնը ենթադրել է տալիս, որ մեզ հետաքրքրող վարչաքաղաքական փոփոխութիւնը կատարուեց, ամենայն հաւանականութեամբ, երրորդ դարում: Հնարաւոր է, որ այն հայ թագաւորների վարչական բարեփոխութիւնների արդիւնք էր, սակայն, մեր կարծիքով, առաւել հաւանականն այն է, որ Արտաւազդի խնամակալութեան շրջանում Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը ստիպուած է լինում յայտնուելու Պարսկաստանի ազդեցութեան ոլորտում¹⁵²: Տրդատ Երկրորդի արտաքին ակտիւ քաղաքականութեան համար հայոց թագաւորութիւնը ստիպուած էր պարսիկներին գիջել աշխարհացոյցեան Աղձնիք աշխարհի տարածքը յարակից չորջաններով: Անձիտ գաւառը, որ մինչ այդ մտնում էր Անգիտենէ — Աղձնիքի մէջ, մնաց Հայոց թագաւորութեանը, եւ հայոց արքունիքի կողմից միացուեց Ծոփաց աշխարհին, իսկ Սասանեանները իրենց վերահսկողութեան տակ վերցրին Մելիտենէից եկող ու Անձիտով Աղձնիք մտնող կարեւոր մայրուղին, որն այնուհետեւ մուտք էր գործում Ասորեստան:

Անձիտը, չնայած իր նշանակալից տարածքին, չէր կարող վերածուել առանձին աշխարհի, ուստի աշխարհագրական դիրքի տրամաբանութեամբ եւ մասնաւորապէս լեռնագրութեան պարտադրած պայմաններով՝ պէտք է կցուէր ու կցուեց Ծոփաց աշխարհին: Անձիտի եւ այդ հեռաւոր ժամանակներում նրա մաս կազմող Գաւրէք գաւառի Ծոփքին միացումով՝ վերջինիս գաւառների թիւը հասաւ եօթի: Մենք դեռ այս հարցին մանրամասն կ'անդրադառնանք Աղձնիքի առընչութեամբ, սակայն այժմ լուրջ նշենք, որ հայկական կողմը, ստիպուած լինելով տարածքային կորուստներ կրել, աշխատում էր բանակցութիւնների ընթացքում յամառօրէն պարսիկներից

գիջումներ ստանալ լեռնանցքների հարցում: Հայոց արքունիքը Հայկական Տաւրոսի լեռնանցքների շրջանում մերձակայ արեւահայեաց լանջերը փորձում էր եւ, ինչպէս կարելի է եզրակացնել Աշխաթհացոյցի քննութիւնից, կարողացաւ պահել իր վերահսկողութեան ներքոյ: Ծովքի խընդրում այս իրողութիւնը բացայայտում է Հաշտեանք գաւառի օրինակով, որը Աշխաթհացոյցը յատկացնում է Ծովքին: Գաւառը տարածւում էր Հայկական Տաւրոսի եւ Հիւսիսային եւ հարաւային լանջերին, ընդգրկելով Զիբենէ գետի վերին եւ Գինեկ գետի միջին ու ստորին հոսանքի շրջանը: Բնաշխարհագրական ու տնտեսական տեսակէտից Զիբենէ գետի վերին հոսանքի վերաբերելը Հաշտեանքին բնաւ էլ պատճառաբանուած չէ, ուստի նման կացութիւնը պէտք է բացատրել քաղաքական պատմութեան ելեւէջներով ու իրադարձութիւններով, տուեալ դէպքում՝ կապուած պարսկական տարածքային ձեռքբերումների հետ:

Պտղոմէոսի Աստառնիտիսը, որի մասին մանրամասն կը խօսուի Տաւրուբերանի բաժնում, համապատասխանել է Տաւրուբերան կամ Տուրուբերան աշխարհին՝ գումարած Հաշտեանք գաւառի տարածքը: Աղձնիքի կորստից յետոյ Հաշտեանք գաւառի միացումը Ծովքին դարձաւ վարչական անհրաժեշտութիւն, պայմանաւորուած կառավարման հեշտացման խնդիրներով: Հաշտեանքը, ի տարբերութիւն այլ գաւառների, սկզբնաղբիւրներում յաճախ հանդիպում է, ինչպէս վերը նշել ենք, «Հաշտենից կողմանք» անունով, սակայն այդ հասկացութիւնը ըստ մեծի մասին ոչ թէ վերաբերում է Հաշտեանք գաւառին՝ այլ Աստառնիտիս—Հաշտեանք աշխարհին:

Արտաւազդի, որին արեւմտեան աղբիւրները թագաւոր են կոչում, խնամակալութեան շրջանը երկար չտեւեց: Վալերիանոս կայսեր գերումից եւ հռոմէական զօրքի խախտառակ ջախջախումից յետոյ, երբ շրջակայ թագաւորութիւնները մէկը միւսի ետեւից շնորհաւորում էին Շապուհ Ա. պարսից արքայի մեծ յաղթանակը՝ Արտաւազդը¹⁵³ իր անհանգստութիւնը յայտնեց գալիք իրադարձութիւնների առիթով, որի ժամանակ Պարսկաստանին զինական օժանդակութիւն ցոյց տուած Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը կարող էր պատերազմի թատերաբեմի վերածելու: Սասանեաններն անկասկած վաղուց ծրագրեր էին մտմտում Մեծ Հայքը Սասանեան արքայատոհմի երկրորդ թագաւորութեան վերածելու ուղղութեամբ եւ լոկ յարմար առիթի էին սպասում: Առիթը դարձաւ Արտաւազդի պատասխան նամակը, որին ի շարունակութիւն հետեւեց պարսից թագաժառանգ Որմիզդ — Արտաշիրի գլխաւորութեամբ պարսից զօրքերի ներխուժումը Հայաստան, որը ռազմակալուեց, իսկ Որմիզդ — Արտաշիրը բազմեց հայոց գահին «Հայաստանի մեծ թագաւոր» տիտղոսով, սկիզբ դնելով Սասանեանների հարստութեան ներկայացուցիչների գահակալութեանը Հայաստա-

նում: Այս ամէնի հետեւանքով Աղձնիքի տարածքը կրկին միացուեց Մեծ Հայքին, սակայն վարչական նախկին վիճակը այլեւս չվերականգնուեց: Անձիտը շարունակեց մնալ Ծոփքի կազմում:

Տարածքային առումով յետագայ քաղաքական իրադարձութիւնները Ծոփքին չանդրադարձան: 287 թուին Տրդատ Գ-ը հաստատուեց իր նախնիների գահին, 293ին Ներսէհից ստացաւ վերջինիս վերահսկողութեան տակ գտնուող Մեծ Հայքի արեւելեան մասը, իր հերթին զիջելով պարսիկներին Աղձնիքի տարածքը¹⁵⁴: Հնարաւոր է, որ մենք սխալոււմ ենք, սակայն հակուած ենք կարծելու, որ 293 թուից յետոյ մինչեւ 295 թուականը ընկած շրջանում, Տրդատ Գ-ը անցկացրեց աշխարհագիր, որի նիւթերը մասամբ պահպանուել են Աշխարհացոյցում: Այնտեղ, Ծոփքի նկարագրութեան բաժնում ասոււմ է. «Ծոփաց կողմն, յերի Բարձր Հայոց, Մելտինէ քաղաքաւ սահմանի ըստ մտից, եւ ըստ հարաւոյ՝ Միջագետովք, եւ ըստ ելից Տարօնով», իսկ այնուհետեւ նշոււմ է, որ «Արածանի խառնի յեփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիճ եւ երթալով զմտիւք՝ ելանէ ի սահմանս Փոքր Հայոց, յելից Մելտինէ»: Տեսականօրէն այս կացութիւնը կարող է վերաբերել եւ Արտաւազդի խնամակալութեան ժամանակաշրջանին եւ Տրդատի իշխանութեան տարիներին: Եթէ ի հարկէ նկարագրութեան սկզբում Մելտինէի առանց Փոքր Հայքի յիշատակութիւնը պատահական չէ կամ էլ զրիչի սխալի արտայայտութիւն՝ ապա այն պէտք է վերաբերի երրորդ դարի կէսերին, երբ Մեծ Հայքից խլուած էր Աղձնիքը, իսկ քանի որ այն վարչականօրէն պէտք է միացուած լինէր պարսից Միջագետքին՝ ապա Ծոփքը հարաւում իրօք սահմանակցոււմ է Միջագետքին: Սակայն, հնարաւոր է, որ Փոքր Հայքի յիշատակութեան բացակայութիւնը պատահական է, որի դէպքում՝ այն համահնչիւն է դառնում նկարագրութեան երկրորդ մասին, որտեղ Մելտինէն յիշատակոււմ է որպէս Փոքր Հայքի քաղաք: Նշուած կացութիւնը իրօք վերաբերում է Տրդատ Գ-ի 293ից յետոյ ընկած իշխանութեան առաջին տարիներին, երբ Աղձնիքի տարածքը նա զիջել էր Ներսէս պարսից թագաւորին: Հարկ է աւելացնել նաեւ, որ Մելտինէն Փոքր Հայքի մէջ մտաւ ու վերածուեց նրա կենտրոնի Դիոկլետիանոս կայսեր օրօք, երբ Կապադովկիայից անջատուեցին հայկական երկրամասերը եւ ստեղծուեց Փոքր Հայք պրովինցեան¹⁵⁵: Այս կացութիւնը պահպանուեց մինչեւ Մծբինի 298 թուի քառասնամեայ հաշտութիւնը, երբ ջախջախիչ պարտութիւն կրած Ներսէսը Անգեղտունը, Մեծ Ծոփքը, Արձն—Աղձնիքը, Կորդուքը եւ Ծաւղէքը ստիպուած եղաւ զիջելու Հռոմին, որն էլ շատ չանցած դրանք զիջեց Մեծ Հայքի թագաւորութեանը¹⁵⁶:

Աւատատիրական յարաբերութիւնների յաղթանակը Հայաստանում արմատապէս փոխեց պետութեան վարչաքաղաքական բաժանման սկզբունքները: Սակայն դատելով Ազատագեղոսի տուեալներից, չնայած երկ-

րում տեղ գտած որոշակի փոփոխութիւններին ու շեղումներին՝ Մեծ Հայքի ըստ աշխարհների վարչական բաժանումը երրորդ դարի վերջին նշանակալից չափով պահպանւում էր։ Պատահական չէ, որ հեղինակը թուարկելով Մեծ Հայքի մեծամեծներին՝ նրանցից իննին համարում է աշխարհների իշխաններ։ Դրանց շարքում յիշատակւում է նաեւ Ծոփք աշխարհի իշխանը¹⁵⁷։ Սակայն Փաւստոս Բուզանդի Պատմութիւնը ընդամենը մի քանի տասնամեակ անց Ծոփքում արձանագրում է Շահունեաց Ծոփք, Անձիտ եւ Հաշտեանք իշխանութիւնները¹⁵⁸, որոնք գտնւում էին ժառանգատիրական իշխանութեան վերածման ճանապարհին, սակայն դեռեւս համարւում էին արքունի տիրոյթ։ Անձիտը, ինչպէս կարելի է կռահել Փաւստոսի տուեալներից, որպէս ձեռական իշխանութեան երկիր՝ տրւում էր հազարապետութեան գործակալութիւնը վարող Գնունիների իշխանական ընտանիքին¹⁵⁹։ Շահունեաց Ծոփքում հայոց Արշակ Գ. թագաւորը մտադիր էր պահել իր արքունի գանձերը¹⁶⁰, որը վկայում է վերջինիս արքունի տիրոյթ լինելու մասին, եւ վերջապէս Հաշտեանքը արքունի սեպուհներին տրուած թագաւորական կալուածք էր¹⁶¹, որը կառավարում էին սովորաբար Կամինական տոհմի իշխանները։ Սոցիալական այսպիսի կացութեան մէջ գտնուող իշխանութիւնները շուտով փորձանք դարձան պետութեան համար, որովհետեւ հարեւան երկիրները եւ տուեալ դէպքում մասնաւորապէս Հռոմէական կայսրութիւնը գայթակղում էին վերջիններիս ժառանգատէր իշխանութեան վերածման խոստումներով։ Դրանով պէտք է բացատրել հայոց Արշակ Բ. թագաւորի դէմ ապստամբութիւն բարձրացրած հայ իշխանների մի մասի գործելակերպը։ Այդ ժամանակ էր, որ, պատմիչի հաղորդմամբ, «եթող զարքայն Հայոց եւ գնաց Սաղամուտ տէրն Անձտեայ եւ ընդ նմա իշխանն Մեծի Ծոփաց եւ գնացին առ թագաւորն Յունաց»¹⁶²։ Այս քաղաքականութեան արդիւնքն էր Մեծ Հայքի հարաւ-արեւմուտքում ինքնավար կամ սատրապական իշխանութիւնների ձեւաւորումը։ Դրանք վեցն էին կամ հինգը¹⁶³, որոնցից չորսը գտնւում էին Ծոփքի տարածքում՝ Անձիտ, Ծովք/Շահունի, Բալահովիտ եւ Հաշտեանք։ Հարկ է նշել, որ դրանց ձեւաւորումը միաժամանակ տեղի չունեցաւ։ Սատրապութիւնների առաջին խումբը հանդէս եկաւ ոչ թէ 298 թուից, երբ իբր յիշեալ երկրները անցան Հռոմին՝ այլ Մեծ Հայքի 387 թուի բաժանումից յետոյ։ Այդ թուականին յիշատակւում է Gaddanae satrapae Sophanenaе—ն¹⁶⁴, սակայն պէտք է ենթադրել, որ նոյն ժամանակում սատրապութեան վերածուեցին նաեւ Անգեղուտնն ու Անձիտը։ Շահունեաց Ծոփքը այդ ժամանակ դեռեւս Արշակ Գ.ի տիրոյթներում էր, ուստի դժուար է ենթադրել, որ դրանից արեւելք գտնուող Բալահովիտն ու Հաշտեանքը շարունակում էին դեռեւս գտնուել Արեւելահայկական թագաւորութեան մէջ։

Ծոփքի տարածքում սատրապութիւնների երկրորդ խումբը ձեւաւոր-

ուեց, մեր կարծիքով, միայն 408 թուականից յետոյ, երբ Խոսրով վերջինի կողմից վերամիաւորուած Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը կրկին մասնատուեց երկու մասի, երբ բիւզանդացիները Վաւաշապուհ հայոց թագաւորից ետ պահանջեցին 387 թուի պայմանագրով իրենց անցած հատուածը: Վերադարձնելով այդ հողերը, բիւզանդական արքունիքը սատրապութեան կացութիւն շնորհեց նաեւ Սոֆենէ Շահունեաց Ծովփին, Բալաբիտենէ / Բալահովտին եւ Աստիանենէ / Հաշտեանքին: Կայսրութիւնը յիշեալ իշխանութիւններում զօրք չէր պահում եւ նրանց վրայ էր դրել սահմանների պաշտպանութեան գործը: Սատրապները ճանաչելով Բիւզանդիայի գերագոյն իշխանութիւնը՝ վայելում էին ներքին լիակատար անկախութիւն եւ կառավարում տեղական օրէնքներով¹⁶⁵:

Վարչաքաղաքական այս կացութիւնը Ծովփում պահպանուեց մինչեւ Յուստինիանոս կայսեր վերափոխութիւնները, սակայն Զենոն կայսեր դէմ 488 թուին բռնկուած ապստամբութեանը մասնակցելու համար սատրապութիւնները, մնալով որպէս իշխանութիւններ, բացառութեամբ Բալահովտի, զրկուեցին ժառանգատիրական իրաւունքներից¹⁶⁶: 528 թուին Յուստինիանոսը Զետա զօրավարին նշանակեց Հայաստանի, Պողեմոնեան Պոնտոսի եւ ազգութիւնների՝ այսինքն սատրապութիւնների զօրքերի մագիստրոս, որով վերջ տրուեց սատրապութիւնների զինուորական ինքնուրոյնութեանը¹⁶⁷: Մագիստրոսի ենթակայութեան տակ գտնուող դուքսերից մէկի զօրակայանը հաստատուած էր Ծովփի Հաշտեանք գաւառի Կեթարիզոն կամ Կեթառիճ ամրոցում¹⁶⁸: 536 թուին իր երեսունմէկերորդ նովեմբրով կայսրը սատրապական իշխանութիւններից կազմեց Չորրորդ Հայք պրովինցիան, որի մէջ մտան Անձիտը, Ծովփը, Մեծ Ծովփը, Հաշտեանքը եւ Բալահովտը¹⁶⁹: Դատելով այս տեղեկութիւնից, ինչպէս նաեւ աշխարհագրական դիրքից, Անգեղտունը միացուել էր Սոֆանենէ / Մեծ Ծովփին: Չորրորդ Հայքը դասուեց օրդինար պրովինցիաների շարքը¹⁷⁰:

591 թուին Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանուեց Բիւզանդիայի եւ Սասանեան Պարսկաստանի միջեւ, որից յետոյ Մաւրիկիոս կայսրը վարչական վերաձեւման ենթարկեց Բիւզանդական Հայաստանի տարածքը: Յուստինիանոսեան Չորրորդ Հայքի մի մասից, որին միաւորուեցին ներքին Հայաստանի (Armenia Interior) Մուզուր, Պաղնատուն եւ Խորձեան գաւառները՝ կազմուեց Միւս Չորրորդ Հայք պրովինցիան կամ եկեղեցական եւ դաւանաբանական առումով՝ եպարքիան, իսկ Անգեղտուն եւ Մեծ Ծովփ գաւառները 591 թուին Բիւզանդիային անցած Արզանենէ երկրամասի հետ միասին միացուեցին Մեսոպոտամիա կամ Միջագետք պրովինցիային¹⁷¹, որը նոյնպէս Չորրորդ Հայք երկրորդ անուանումը ստացաւ¹⁷²: Ծովփի տարածքում ձեւաւորուած Չորրորդ Հայքը միայն մէկ տարբերութեամբ լիովին համընկնում է Աշխարհացոյցի Ծովաց աշխարհին,

որը եւ ուսումնասիրողներին մտածել է տուել, թէ այն էլ ընկած է աշխարհացոյցեան Մոփք Չորրորդ Հայքի նկարագրութեան հիմքում¹⁷³։ Եթէ այդ համապատասխանում է իրականութեանը՝ ապա Աշխարհացոյցը կարող էր հանդէս գալ միայն Մաւրիկիոսի վարչական վերափոխութիւններից յետոյ։ Նման վիճակը ոչ միայն չի համապատասխանում Աշխարհացոյցի ներքին տրամաբանութեանը, քանի որ նման դէպքում հայկական փաստաթղթում պէտք է տեղ գտնէին նաեւ խորագոյն Հայք, Մեծ Հայք եւ այլ անուանումները՝ այլեւ ծնում են տեղին մի շարք հարցեր, թէ ինչո՞ւ Մաւրիկիոսի Չորրորդ Հայքը եւ աշխարհացոյցեան Մոփք/Չորրորդ Հայքը տարածքով եւ գաւառական բաժանմամբ լրիւ չեն համընկնում, թէ ինչո՞ւ Մոփքի խորձեան, Հաշտեանք, Պաղնատուն, Բալահովիտ, Մոփք, Անձիտ, Դեգիք եւ Գաւրէք գաւառների դիմաց այն ունի ինն գաւառ՝ Սոֆենէ, Անգիտենէ, Դիգեսինէ, Գարինէ, Բիլաբենինէ, Պալինէ, Օրգիանենէ, Աստիանիկէ եւ Մուզուրոն, թէ ինչո՞ւ Մուզուր/Մուզուրոնը Աշխարհացոյցում յայտնուել է Բարձր Հայքի նկարագրութեան մէջ եւ այլն։ Ի տարբերութիւն ճանաչուած հայագէտների՝ մեր բացատրութիւնը միանգամայն այլ աստառ ունի։ Նմանութիւնը իրօք պատահական չէ, սակայն ոչ թէ Մաւրիկիոսի վարչական վերափոխութիւններն են ընկած Աշխարհացոյցի հիմքում՝ այլ Մեծ Հայքի հին վարչական բաժանումները։ Լաւագոյն դէպքում Բիւզանդական իշխանութիւնները պարզապէս վերականգնանցնում էին հին հայկական վարչական միաւորները եւ ընդհանրապէս վարչական բաժանման համակարգը՝ շատ դէպքերում փոխելով դրանց անուանումները։ Հայաստանի լեռնային մակերեւոյթը, անկախ թէ ի՞նչ պետութիւն գոյութիւն ունի նրա տարածքում, պարտադրում է վարչական բաժանման որոշակի համակարգ, որի հիմքում ընկած են բնաշխարհադրական եւ տնտեսական ամբողջական տարածք կազմելու սկզբունքները։ Հարկ է նշել, որ այդ տեսակէտից Մեծ Հայքի Մոփք աշխարհը մի թերութիւն ունի։ Յիշեալ սկզբունքներից ելնելով՝ վերջինիս կազմում պէտք է գտնուէր նաեւ Մուզուրը, որն աւելի շատ կապուած է նրա՝ քան թէ Բարձր Հայքի հետ եւ գտնուում է Մուզուր լեռների ոչ թէ հիւսիսային՝ այլ հարաւային ծոփահայեաց լանջերին։ Նման վիճակը, որ Աշխարհացոյցում էլի բազմաթիւ դրսեւորումներ ունի՝ ծնունդ է առել երկրի բնականոն սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական զարգացման հետեւանքով, որն իր «ճշգրտումներն» է մտցրել նախնական վարչական բաժանման մէջ։ Այդ բանը չէր կարող չնկատել Մաւրիկիոսը, որը հիմք ընդունելով իրեն հասած վարչական բաժանման տեղեկութիւնները՝ անհրաժեշտութեան դէպքում դրա մէջ որոշ փոփոխութիւններ էր մտցնում։ Սակայն Աշխարհացոյցի Մոփքի եւ Մաւրիկիոսի Չորրորդ Հայքի գրեթէ լիակատար նմանութիւնը անհետեւանք չանցաւ։ Աշխարհացոյցի խմբագիրները փորձեցին հաւա-

սարութեան նշան դնել *Զորրորդ Հայքի եւ Ծոփքի միջեւ*¹⁷⁴, որի հետեւանքով պաշտօնական տարածում ստացած վարչական անունը աստիճանաբար դուրս մղեց հայկական փաստաթղթից *Ծոփք* անունը: Այդ մասնաւորապէս վառ ձեւով դրսեւորուեց *Աշխարհացոյցի* համառօտ խմբագրութեան ձեւագրերում, որտեղ որպէս կանոն հանդիպում է *Զորրորդ Հայք* անուանումը¹⁷⁵: Ահա այսպիսին է մեզ պատկերանում *Ծոփք* աշխարհի վարչական ձեւաւորման պատմութիւնը համաձայն մեր ուսումնասիրութիւնների:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. «Հայոց» բառից առաջ Ս. Երեմեանը աւելացնում է «Մեծին» բառը, որը միանգամայն տրամաբանական է: Տես՝ Ս.Տ. Երեմեան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի»*, Երեւան, 1963, էջ 106: Այսուհետեւ՝ *Աշխարհացոյց*:
2. Անկասկած սկզբնապէս եղել է Մելիտինէ:
3. Այս նկարագրութեան մէջ «Միջագետք»ը արտայայտում է երրորդ դարի իրողութիւն, որին կ'անդրադառնանք քննութեան ընթացքում:
4. «Ծովք»ից յետոյ Ս. Երեմեանը աւելացնում է «լիճ» բառը, որը միանգամայն հաւանական է: Տես՝ *Աշխարհացոյց*, էջ 107:
5. Ս. Երեմեանը «Կաւկաս»ը սրբազրում է «Կիակկաս», եւ աւելացնում է «գետ» բառը: Տես՝ նոյն: Սակայն համաձայն Երկրորդ Հայքի *աշխարհացոյց*եան նկարագրութեան՝ այն պէտք է սրբագրել «Կաւկաւա»: Տես՝ *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ յաւելումովք նախնեաց*, Վենետիկ, 1881, էջ 25: Այսուհետեւ՝ *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*:
6. Յնունելով *Աշխարհացոյցի* մէկ այլ տեղեկութեան վրայ՝ Ս. Երեմեանը «Զիզոն Վասիթեոն»ը ուղղում է «Զիզոն Բասիլիկոն»: Տես՝ *Աշխարհացոյց*, էջ 52 եւ 107:
7. Կարելի է սրբագրել «Էրես», չնայած որ այս ընթերցումը եւս սխալ չէ:
8. Հին գրութեամբ կը լինէր «գառեւծ»:
9. *Աշխարհացոյց*, էջ 30: Գաւառանումները կը քննարկուեն առանձին:
10. Ա.Գ. Աբրահամեան, *Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը*, Երեւան, 1944, էջ 349: «Երխ»ը պէտք է սրբագրել «Երես»: Ընդարձակի հետ համեմատ աւելացում է «ձկուն» բառը: Այսուհետեւ՝ Աբրահամեան:
11. *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*, էջ 29:
12. Աբրահամեան, էջ 348: Տես նաեւ՝ Մաշտոցի Անուան Մատենադարան, *Չնուագիր* քիւ 582 եւ 5613, որոնցից երկրորդում, ճիշդ է, բացակայում է «Չորրորդ Հայք» անունը, սակայն որը ենթադրում է յաջորդող «այսինքն Աղծըն, որ է Բաղէշ» արտայայտութիւնից ելնելով: Այսուհետեւ՝ Մատենադարան, *Չնուագիր* քիւ ...:
13. Հ.Հ. Հիւպշման, *Հին Հայոց Տեղոյ Անունները*, Վիեննա, 1907, էջ 69–70:
14. Տես՝ Մատենադարան, *Չնուագիր* քիւ 582, 696, 1267, 1459, 1482, 1486, 1518, 1717, 1770, 1864, 1888, 1898, 2019, 2191, 2370, 2748, 3160, 3502, 3691, 3941, 4284, 5120, 5613, 7993 եւ 9702:
15. Դ. Ինճիճեան, *Սյորագրութիւնը Հին Հայաստանեայց*, Վենետիկ, 1822, էջ 37–61:
16. «Խորձին» տարընթերցումը թերեւս արդիւնք է «Խորձեան»ը որպէս սեռական հոլովածու ընկալելու:
17. Մատենադարանի քիւ 5120 ձեռագրում Հաշտեանքից առաջ յիշում է Տողատափ գաւառը: Տես նաեւ՝ Մատենադարան, *Չնուագիր* քիւ 9702: Թիւ 1459 ձեռագրում այն

- Տուղուտափ ձեռով է յիշում Պաղմատնից յետոյ, իսկ քիւ 2291 ձեռագրում նոյնացում են Հաշտեանքն ու Տողատափը:
18. Մատենադարանի քիւ 2191 ձեռագրում Բալախովտի վրայ նշան է արուած եւ տողատակում էլ ցոյց է տրուած, որ Բալուն եւ Բալախովտը նոյնական են: Հետեաբար «Բալուբալախովտը» ձեւը առաջացել է նոյնացման պատճառով: **Չեռագիր** քիւ 2191ում Բալախովտից յետոյ յիշում է Ղաթօ^[2] կամ Ղաթա^[3] անունով մի գաւառ, որ յետագայ ընդմիջարկութիւն է եւ այն էլ՝ անհասկանալի, ըստ որում՝ դրանից յետոյ նշուած է Բալու անունով ինքնուրոյն գաւառ: **Չեռագիր** քիւ 696ում՝ Բալախովտին յաջորդում է ընդմիջարկուած Բալու գաւառը: **Չեռագիր** քիւ 1459ում Բալախովտից առաջ ընդմիջարկուած են Տուղուտափ, Բալու եւ Շատախ գաւառները: **Չեռագիր** քիւ 2748ում՝ Բալախովտից յետոյ ընդմիջարկուած է Շատախ գաւառը: Թէ ո՞րչափ կարեւորութիւն են ներկայացնում այս ընդմիջարկութիւնները Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան համար՝ մենք չենք քննարկում, իսկ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում դրանք գոյութիւն չեն ունեցել:
 19. Մատենադարանի քիւ 2748 եւ 9702 ձեռագրերում Ծովք գաւառից առաջ եւ քիւ 1864, 2291, 3691, 3941, 5120 եւ 7993 ձեռագրերում Ծովք գաւառանունից յետոյ ընդմիջարկուած է Շատախ գաւառը, որն ունի Շատախ, Շաղախ, Շագախ եւ Շաախ տարբերքումները:
 20. «Տիրայր անուն է Խորձեմական գաւառէն»։ Տես՝ Կորիւն, **Վարք Մաշտոցի**, Երեւան, 1981, էջ 108:
 21. Տես՝ **Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց**, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Տփղիս, 1913, էջ 328: Այսուհետեւ՝ Մովսէս Խորենացի:
 22. **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, քարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Հրաչ Բարթիկեանի, Երեւան, 1967, էջ 141 եւ 194: Այսուհետեւ՝ Պրոկոպիոս Կեսարացի:
 23. *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani*, edidit praefatus est commentario instruxit Henricus Gelzer, Lipsiae, 1890, p. 49. այսուհետեւ՝ Georgii Cyprii.
 24. Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 194:
 25. Այսինքն՝ Կիթարիզոն:
 26. Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 141:
 27. **Պատմութիւն Արիստակէսի Լաստիվերացոյ**, աշխատասիրութեամբ Կ.Ն. Երուզաշեանի, Երեւան, 1963, էջ 86, 111 եւ 117: Այսուհետեւ՝ Արիստակէս Լաստիվերացի:
 28. Նոյն, էջ 67:
 29. Այսինքն՝ Վասիլ Բ.:
 30. **Ստեփանոս Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական**, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 276: Այսուհետեւ՝ Ասողիկ: Պատմիչը Խորձեանը յիշում է եւս երկու անգամ, կապուած՝ Ստեփանոս Վարդապետի հրափրած կրօնական ժողովի եւ 995 թուի ուժեղ երկրաշարժի հետ: Տես՝ Ասողիկ, էջ 182 եւ 263:
 31. N. Adontz, *Armenia v Epokha Yustiniana*, Spb., 1908, s. 15–16:
 32. Նոյն, էջ 16:
 33. Լիճէ:
 34. **Աշխարհացոյց**, էջ 35. Տես նաեւ քարտեզը: Ս.Տ. Երեմեան, **Մեծ Հայքի Թագաւորութիւնը IV դարում (298–385 թթ.)** Երեւան, 1974, քարտէս Գ–3, 4:
 35. **Փաւստոս Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց**, Վենետիկ, 1832, էջ 21 եւ 29: Այսուհետեւ՝ Փաւստոս Բուզանդ:
 36. Մովսէս Խորենացի, էջ 118, 137, 193, եւ 282–283:
 37. Այսինքն՝ մարզ:
 38. «Ի կողմանս Հաշտենից», «Իւրոյ ազգին Արշակունեաց, որ էին ի կողմանս

- Հաշտենից», «Ի կողմանս Տաթոնյ եւ Հաշտենից»: Տես Մովսէս Խորենացի, էջ 159, 193 եւ 295 յաջորդակարար:
39. «Զկողմամբն Հաշտենից եւ Ծոփաց». Տես՝ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, *Պապմութիւն Տանն Արծրունեաց*, Երեւան, 1985, էջ 90 եւ 134: Այսուհետեւ՝ Թովմա Արծրունի:
40. *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*, էջ 30:
41. Հիւպշման, էջ 139: Հետաքրքիր է, որ Զիբենէ գետը որպէս Տիգրիսի աղբերակունք ընդունում են նաեւ արաբական աղբիրները: Տես՝ Եագութ ալ-Համափի, *Արաբական Աղբիրները Հայաստանի եւ Հարեւան երկրների մասին*, կազմից՝ Հ.Թ. Նալբանդեան, Երեւան, 1965, էջ 63: Յետայսու՝ *Արաբական Աղբիրներ*:
42. Ինճիճեան, էջ 44:
43. *Հազար Փարսեցոյ Պապմութիւն Հայոց եւ Թուրք Առ Վահան Մամիկոնեան*, աշխատութեամբ Գ. Տէր Սկրտչեանի եւ Ստ. Մալխասեանցի, Տփլիս, 1904, էջ 149:
44. Արիստակէս Լաստիվերոցի, էջ 106:
45. Նոյն:
46. Յովհան Մամիկոնեան, *Պապմութիւն Տաթոնյ*, աշխատութեամբ եւ առաջաբանով Աշ. Աբրահամեանի, Երեւան, 1941, էջ 189: Այսուհետեւ՝ *Պապմութիւն Տաթոնյ*:
47. Մովսէս Խորենացի, էջ 118:
48. Հիւպշման էջ 139:
49. Claudii Ptolemaei, *Geographia*, V. 12, 6.
50. Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 304:
51. Նոյն, էջ 193: Կիբառիճի մասին մանրամասն տես՝ J. Markwart, *Siidarmenieu und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen*, Wien, 1930, s. 50–51.
52. Georgii Cyprii, p. 49.
53. Ասողիկ, էջ 86: Ս. Երեմեանը Կբառիճը տեղադրում է Ճապաղջրի հիւսիսակողմը:
54. Ինճիճեան, էջ 44–45:
- 55. Այսինքն՝ Տիգրիս:
56. *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*, էջ 30: Պաղին բերդը յիշում է Սամուէլ Անեցիին էլ. տես՝ *Հաւաքմութիւն ի գրոց պապմագրաց*, Վաղարշապատ, 1893: Ասողիկի *Պապմութիւնը* պահպանել է տեղեկութիւններ Ասաղին եւ Պաղին ամրոցների մասին: Տես՝ Ասողիկ, էջ 144 եւ 177: Հիւպշմանը սրանցից առաջինը իրաւացիօրէն համարում է Պաղին անուան աղաւաղում: Միւս՝ Պաղին անունը հեղինակը յիշում է Ծոփքում, որը մտածել է տալիս, որ նա իրօք Պաղնատունը համարում է Ծոփքի բաղկացուցիչ մաս եւ այդ պատճառով էլ մէկ այլ կապակցութեամբ վերջինիս սահմանները հասցնում է մինչեւ Կոհեր լեռը: Սակայն դրա հետ մէկտեղ՝ 995 թուի երկրաշարժի մասին խօսելիս՝ Ծոփքի հետ մէկտեղ յիշատակում է նաեւ Պաղնատունը, որը չի համատեղում նախորդ վկայութիւններին: Տես՝ Հիւպշման, էջ 140 եւ 263:
- Պաղին անունով բերդեր եւ բնակավայրեր հանդիպում են նաեւ Պաղնատուն գաւառի տարածքից դուրս, որոնցից մէկը գտնւում է Արկնի/Արղանայից հիւսիս: Հաւանաբար, ինչպէս ճիշդ նկատում է Հ. Հիւպշմանը թէ նշուած Պաղինին են վերաբերում Մատթէոս Ուռնայեցու տեղեկութիւնները (տես՝ Հիւպշման, էջ 141–142), քանի որ պատմիչի Պաղինը տեղորոշում է Թլխում գաւառի հարեւանութեամբ՝ Արկնիի բերդի մերձաւորութեամբ: Այսպէս՝ «գաւառն Պաղնայ» եւ «ի գաւառն որ կոչի Պաղին», «գերեցաւ գաւառն Պաղնայ: Եւ անտի գային որպէս զօժ թիւնատր, եւ հասաներ ի վերայ գաւառի Թլխմայ Արկնայ»: Տես՝ *Պապմութիւն Մատթէոս Ուռնայեցոյ*, Երուսաղէմ, 1869, էջ 129 եւ 166 յաջորդաբար: Այսուհետեւ՝ Մատթէոս Ուռնայեցի: Ուռնայեցին յիշատակում է «տէրն Թլպաղտոյ» արտայայտութիւնը, որի մէջ ուսումնասիրողները փորձում են տեսնել Պաղին ամրոցի անունը՝ Թիլ-Պաղնոյ: Տես՝ նոյն, էջ 130: Իրականում՝ այն Թիլ-Պաղտատն է, որը գտնւում է Արկնի/Արղանայից հիւսիս-արեւելք՝

- Տիգրիս գետի ափին:
57. Կորին, էջ 98 եւ Ղազար Փարպեցի, էջ 15:
 58. Հիւպշման, էջ 140:
 59. Georgii Cyprii, p. 48-49:
 60. Հիւպշման, էջ 141:
 61. *Աշխարհացոյց*, էջ 40:
 62. Տես՝ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 191, 299 եւ 304. Georgii Cyprii, p. 49:
 63. Ptolemaei, V, 12, 7. Հիւպշման, էջ 142:
 64. Georgii Cyprii, p. 49. Հիւպշման, էջ 142:
 65. Ասողիկ, էջ 263-264:
 66. Տես՝ *Աշխարհացոյց*, քարտէս Գ-3:
 67. Նոյն:
 68. Նոյն:
 69. Ըստ այդ վկայութեան՝ Ջենոն կայսրը «մի շատ թոյլ եւ աննշան իշխանութիւն ունեցող սատրապի՝ Բալաքիտենէ կոչուած երկրորւմ թողեց մախկինի պէս իշխել»: Տես՝ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 191:
 70. Ըստ Խորենացիի՝ «Եւ ի մտից նոցա [Պաղմատան եւ Բալախովտի] Ծովք, եւ Անձիք գաւառ ի հարաւ»: Տես՝ *Աշխարհացոյց Մովսէս Խորենացոյ*, էջ 30:
 71. N.V. Aroutiounian, *Toponimika Urartu*, Erevan, 1985, s. 239. Gr. Kapantzian, *Khayasa-Koliebel Armyan*, Erevan, 1948, s. 22, 24, 57, 60, 77, 91, 95, 96, 112, 113, 128, 194, 198. G.A. Melikishvili, *Urartckie Klinoobraznye Nadpisi*, m. 1960, s. 39, 39¹⁰, 127II¹⁰, 128, L2²²:
 72. Adontz, s. 38-42. Հիւպշման, էջ 142-151. *Աշխարհացոյց*, էջ 57:
 73. Ըստ այդ տեղեկութեան՝ «յաշխարհն Ծովաց ի գիտաբաղաքն խոզան». տես՝ Ասողիկ, էջ 63:
 74. Պատմահայրը յստակ կերպով հաստատում է՝ «ի ճանապարհի ի Ծովաց գաւառին». տես՝ Մովսէս Խորենացի, էջ 243:
 75. Տես՝ Երեմեան, քարտէս Գ-3:
 76. Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 23:
 77. Բնագրում՝ Չնշկածազ:
 78. Դուկաս Ինճիճեանը հաստատում է «ի քաղաքէն Յերապօլեայ՝ որ այժմ Չնշկայծակ կոչի»: Տես՝ Ինճիճեան, էջ 57:
 79. Տես՝ Երեմեան, քարտէս Գ-3:
 80. Իմա՝ Լուսաբ:
 81. Տես՝ Փաւստոս Բուզանդ, էջ 21 եւ 141:
 82. Նոյն, էջ 29:
 83. J. Marquart, *Eranšahr nach der Geographie der Ps. Moses Xorenaçi*, Berlin, 1901, s. 171.
 84. Melikishvili, UKN, II, s. 158. Հիւպշման, էջ 150:
 85. Aroutiounian, s. 174.
 86. AVIIIU, 27(II).
 87. Տեղագրութիւնը ըստ Յովհաննէս Ղարապէտեանի:
 88. Ըստ Պատմահոր վկայութեան՝ «գի էր հանեալ զգանձսն Արշակայ յամրոցէն յԱնոյ՝ տանել յաշխարհն Ծովաց»: Տես՝ Մովսէս Խորենացի, էջ 314:
 89. «Եւ յերկրին Ծովաց ի Բմաբեղ բերդին զանձքն լեալ էին ընդ նովաւ [Անգեղոտան ներքինի իշխան Դրաստամատի]». տես՝ Փաւստոս Բուզանդ, էջ 206:
 90. *Աշխարհացոյց Մովսէս Խորենացոյ*, էջ 30:
 91. *Աշխարհացոյց*, էջ 57 եւ 63: Ինչպէս ճիշդ նշել են Հ. Հիւպշմանը եւ Հ. Մարքուարթը՝ Ասողիկի յիշած Կարբերդ գաւառը կապ չունի Խարբերդի հետ, քանի որ գտնուում էր

- Լիկանդոնում: Տես՝ Հիպչման, էջ 153, Markwart, s. 41, և Ասողիկ, էջ 175 յաջորդաբար: Խարբերդի և Կարբերդի նոյնացման սխալը կատարել է նաև Ղ. Ինճիճեանը: Տես՝ Ինճիճեան, էջ 59:
92. Ptolemaei, V, 12, 8.
93. Հիպչման, էջ 152: Ն. Արոնցը հակուած է Մազարան նոյնացնելու Մատթէոս Ուռհայեցոյ յիշատակած Մշարի հետ, որը հանդէս է գալիս Փիլարտոս և Սասունի Թոռնիկ իշխանի հակամարտութեան ժամանակ: Սակայն Ուռհայեցոյ տեղեկութիւններից կարելի է եզրակացնել, որ Մշարը հաւանաբար այլ բնակավայր էր և գտնուում էր Եփրատի մերձակայքում, իսկ Մազարան տեղադրուած էր Խարբերդի հարեանութեամբ: Տես՝ Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 248–251:
94. Տեղադրութիւնը ըստ Յովհաննէս Ղարակէօգեանի:
95. *Աշխարհացոյց*, էջ 40:
96. Եագոստ ալ–Համալին հաղորդում է, որ Խարբերդը գոր հեղինակը կու տայ Խարբերդ ձեռով՝ կոչուել է Հիսն Ջիատ: Տես՝ *Արաքսկան Աղբիւրներ*, էջ 52, 55 և 156:
97. Ammianus Marcellinus, *History*, with an English translation by John C. Rolphe, Vol. I, London, 1973, XIX, 6:1, և Tabula Peutingeriana, X4-X112. տես՝ K. Müller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916, s. 635.
98. Տումէիշկի:
99. V.N. Khachaterian, *Vostochnia Provintzi Khettskoy Imperii* (Voprosi Toponimiki), Erevan, 1971, s. 111, 112, 116.
100. AVIIIU, 27(II), 28, 29, 30, 31, 33, 34, 42, 45(V₂); Aroutiounian, s. 255–256.
101. Ptolemaei, V, 12, 8.
102. Տես՝ Հիպչման, էջ 151–152:
103. *Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ*, էջ 30:
104. Ս. Երեմեանը այն պայմանականօրէն անցկացնում է Մուշար կամ Մշար լեռների շարունակութիւնը կազմող լեռնաշղթայով, որը ներկայումս մահմետական ժողովուրդը կոչում է Փիրամտաղ: Տես՝ *Աշխարհացոյց*, քարտէս, Գ–3:
105. Georgii, Cyprii, p. 49.
106. Սամուէլ Անեցիին հաստատում է, թէ «Թեոփիլոս... էառ զամուրն զՊաղին և զՄեծկերտն» և զԱնկղ ի գաւառին Դեղնիս և զԽոզան»: Տես՝ Սամուէլ Անեցի, էջ 92: Անեցոյ մի շարք ձեռագրերում Դեզիքը Դեզիս է:
107. M A W B [= Monatschrift der Akademie Wissenschaft, Berlin], 1993, s. 199.
108. Հիպչման, էջ 154–155:
109. Նոյն, էջ 155:
110. Ասողիկ, էջ 144:
111. Ներկայումս՝ Իզոլլու:
112. Melikishvili, s. 158.
113. Strabo, *Geographia*, XII, 2, 1, XIV, 2, 29.
114. Georgii Cyprii, p. 49. Ս. Երեմեանը Կապան (ներկայումս՝ Կերան–մատեն) քաղաքից մի փոքր հարաւ–արեւմուտք տեղադրում է Կարենն բնակավայրը մեզ անյայտ աղբիւրների համաձայն: Տես՝ Երեմեան, քարտէս, Գ–3:
115. *Աշխարհացոյց*, էջ 107:
116. Ն. Արոնց, *Հայաստանի Պապմութիւն*, Երեւան, 1972, էջ 47–51:
117. Melikishvili, UKN, s. 33, 129 (II), 128(A₂); Aroutiounian, s. 237.
118. AVIIIU, 10(III), 17, 27(II).
119. Monolith–մոնոլիտ
120. AVIIIU, 27(II), 28: Aroutiounian, s. 255–256.
121. *Հայ Ժողովրդի Պապմութիւն*, Հրատարակութիւն՝ ՀԽՍՀ ԳԱ, հտ. 1, Երեւան, 1971, էջ 512:

122. Ստրաբոնի հանրի:
123. Զորավար:
124. Արտաշեսի:
125. Strabo, XI, 14, 5.
126. Նոյն:
127. Նոյն, 1, 14, 12:
128. Նոյն, 1, 14, 2:
129. Appiani Alexandrini, *Historia Romana*, I-II, Lipsiae, 1879. Mithridatas, p. 105.
130. Ներկայումս՝ Շերիշ:
131. Strabo, XVI, 1, 24.
132. Ներկայումս ընդունում է Տիգրանակերտը տեղադրել Ֆարկին Սիլվանի տեղում, որն առաջարկել են Վ. Պելլը եւ Լեհման Հաուպտը: Այդ տեղադրումը կասկածի տակ են դրել Հ. Քիպերթը, Ն. Արոնցը եւ ուրիշներ: Աղձնիք աշխարհի քննութեան մէջ մենք առաջարկում ենք նոր տեղադրութիւն՝ ելնելով աղբիւրների տեղեկութիւններից: Այս մասին տես՝ Բ.Հ. Յարութիւնեան, «Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղադրութեան հարցի շուրջ», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդես*, հտ. ԺԴ., Պէյրութ, 1994, էջ 11-39:
133. Չեռագրում՝ Կարկաթիոկերտա:
134. *Polyaeni Strategematicon Libri Octo*, rec. Ed. Woelfflin, ed. Taubn, IV, 17; Polybius, *Historiae*, 1-6 vols. Cambridge, Mass./London, 1960 (LCL), VIII, 25; Strabo, XI, 14, 2; Plinii Secundi C., *Naturalis Historiae*, 1-10 vols., Cambridge, Mass./London, 1950-1962 (LCL), VI, 10; Markwart, s. 240-241.
135. Markwart, s. 34-38.
136. Փաւստոս Բուզանդ, էջ 142:
137. Strabo, XI, 14, 15. Յ. Մանանդեան, *Տիգրան Երկրորդ եւ Հռոմը*, Երեւան, 1940, էջ 28-29:
138. *Cassii Dionis Cocceani Historiarum Romanerum quae Supersant*, ed. Boissevain, Berolini, 1895, XXXVI, 53, 2-4. տես նաեւ՝ *Յովսէպոս Փլաւինոս-Տիոն Կասիոս*, քարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Ս.Ս. Կրկեաշարեանի, Երեւան, 1976, էջ 141:
139. *Eutropii Breviarum ab Urbe Condita cum Versionibus Graecis Pauli Landolfique Additamentis*, ed. Droysen, Berolini, 1879 (AGH), V. 13..
140. Appiani Alexandrini, p. 105.
141. Նոյն: Տես նաեւ՝ Յ.Յ. Աստուրեան, *Քաղաքական Վերաբերութիւններ Ընդմէջ Հայաստանի եւ Հռոմայ 190էն Ն.Ք. մինչեւ 428 թ.Ք.*, Վենետիկ, 1912, էջ 92:
142. Strabo, XVI, 1, 24; *Plutarchi Vitae Parallelae*, recognoverunt Cl. Lindskog et K. Ziegler, 1-4, Lipsiae, 1914-1939, "Pompeus", XXXIX, 1, 3; Cassii Dionis, XXXVII, 7, 3; Appiani Alexandrini, "Mithridates", p. 106.
143. Անդ, էջ 105:
144. Strabo, XVI, 1, 24.
145. Կրասոսի արշաւանքից յետոյ Արտաւազդ Երկրորդը ճոփքը կրկին վերամիատրեց Մեծ Հայքին:
146. Աստուրեան, էջ 169: Տակիտոսը վկայում է, որ "region em Sophenen Sobaemo cum incignibus regiis mandates". Տես՝ *Publius Cornelii Tacituli Annalium*, XIII, 7:
147. Այսինքն՝ Սողոկենէից եւ Սիրակենէից:
148. Ptolemae, V, 12, 6. քարգմանութիւնը՝ Գ. Մուրատեանի:
149. Նոյն, V. 12, քարգմանութիւնը՝ Գ. Մուրատեանի:
150. Բ.Հ. Յարութիւնեան, «Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհը ըստ Աշխարհացոյցի», *Քանքեր Երեւանի Համալսարանի*, քիւ 3, Երեւան, 1983, էջ 118-119:
151. Հռոմի ճոփքը Մեծ Հայքից անջատելու փորձերը եւ թերեւս դրա հետեւանքով այն-

- տեղ տեղ գտած անջատողականության որոշ դրսևորումները պատճառ դարձան Ծովքի վարչական անդամահատման:
152. Ա.Ա. Մարտիրոսեան, «Հայաստանը եւ առաջին Սասանեանները», **Պարմարանահիրական Հանդես**, քիւ 3, Երեւան, 1973, էջ 152–154:
 153. Հաւանաբար Արտաւազ Մանդակունի:
 154. Petrus Patricius, *Fragmenti 14* (Dindorfi Historici Graeci Minoris), I, p. 443. տես նաեւ՝ Բ.Հ. Յարութիւնեան, «Մեծ Հայքի բազատրութեան հարաւ-արեւմտեան երկրամասերի վարչաքաղաքական կազմութիւնը III դարի վերջին եւ IV դարի սկզբին», **Քանքեր երեւանի Համալսարանի**, քիւ 2, Երեւան, 1982, էջ 82–83. Այսուհետեւ՝ Յարութիւնեան, «Մեծ Հայքի»:
 155. Adontz, s. 86. ըստ Ամիանոսի վկայութեան՝ "Melitinam Minoris Armeniae oppidum", եւ "Cappadocia per Melitinam, Minoris Armeniae oppidum", տես՝ Ammianus Marcellinus, XIX, 8, 12 եւ XX, 11, 4 յաջորդաբար:
 156. Տես՝ Յարութիւնեան, «Մեծ Հայքի», էջ 79–83:
 157. «Եօթներորդ իշխանն Ծովաց աշխարհին». տես՝ **Ազգաբանգեղայ Պարմութիւն Հայոց**, աշխատութեամբ՝ Գ. Տէր Մկրտչեանի եւ Ստ. Կանայեանցի, Տփղիս, 1909, Ph. 795:
 158. «Չվաղարշ, որ էր իշխան Անճուայ. եւ ընդ մնա ... զվարագ Շահունի իշխանն Ծովաց աշխարհին, եւ զԳնիք իշխան Հաշտէնից գաւառին ի Կամինական տոհմէն». տես՝ Փաւստոս Բուզանդ, էջ 29:
 159. Նոյն, էջ 29 եւ 66:
 160. Մովսէս Խորենացի, էջ 314:
 161. Նոյն, էջ 118, 137, 193, եւ 282–283:
 162. Փաւստոս Բուզանդ, էջ 160:
 163. Յուստինիանոս կայսեր Ձեռա գորավարին ուղղուած հրովարտական վեց է քիւր սատրապութիւնների կամ ազգութիւնների, իսկ հինգ՝ երեսունմէկերորդ մովելլայում, ուր բացակայում է Ինգելենէ (Անգեղտուն) անունը: Իսկ Պրոկոպիոս Կեսարացին նոյնպէս հինգ է համարում դրանց քանակը: Տես՝ **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, էջ 299, 394 եւ 190 յաջորդաբար:
 164. Կ. Կուտերբոգ, **Հռովմէական Հայաստան եւ Հռովմէական Սատրապութիւնները Դ–Ձ. Դարերուն**, Վիեննա, 1914, էջ 49:
 165. Նոյն, էջ 51–56:
 166. **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, էջ 191:
 167. Զօրավարի պաշտօնական տիտղոսն էր Magister Militum per Armeniam et Pontum Palemoniacum et gentes: Այս հարցերի համար տես՝ «Յուստինիանոս կայսեր Ձեռալին Հայաստանի, Պողեմոնեան Պոնտոսի եւ ազգութիւնների փառաւորեալ գորավարին» փաստաթուղթը՝ **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, էջ 191:
 168. Նոյն, էջ 194:
 169. Տես՝ Յուստինիանոս կայսեր երեսունմէկերորդ մովելլան՝ **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, էջ 304:
 170. Նոյն, էջ 304–305:
 171. Georgii Cyprii, p. 46–49. տես նաեւ՝ **Յովհաննէս Կաթողիկոսի Դրասխանակերպոցոյ Պարմութիւն Հայոց**, Թիֆլիս, 1912, էջ 68:
 172. "Επαρχία Μεσοποταμίας" ἄγω "ἦτοι Ἄ Ἀρμενιάς. "Ἀμίδα Μητρόπολις" տես՝ Georgii Cyprii, p. 46:
 173. Հիպշման, էջ 205. Adontz, s. 234–235. **Աշխարհացոյց**, էջ 24:
 174. «Բ. Աշխարհ. Չորրորդ Հայք, որ է Ծովաց կողմն». տես՝ **Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ**, էջ 30:
 175. Տես՝ Մատենադարանի **Աշխարհացոյցի** ծեռագիրը:

Բ.Յ.

THE REGION OF TZOPK
ACCORDING TO THE *ASHKHARHATSOUYTS*
(THE WORLD ATLAS)

(Summary)

Dr. B.H. HAROUTIOUNIAN

Tzopk or Tzopats Ashkharh, Sophene in western appellation, has been one of the central Armenian regions of ancient, medieval and modern times (now the region of Harpout in central Turkey) which has made generations of Armenologists, Armenian or otherwise, to bend over and endeavour to rightly pinpoint its location. For decades historians, geographers and cartographers have spent their time and effort to find the exact place, extent and boundaries of the region, its adjacent areas, and historical and political background and hence its ups and downs emanating therefrom, and have thought they have reached to a conclusive end in the task they have given themselves. In fact, they have barely touched the question and a comprehensive presentation of Tzopk or Tzopats Ashkharh of the past.

Dr. Haroutounian gives himself the duty, and it seems for the last time, to tackle with the question, and making use of almost all the available western and Armenian, and in some cases Arabic, classical and medieval writers', historians', chroniclers', cartographers' and military reporters' sources and data draws an almost complete and acceptable picture of the region, and concludes that due to the political and military upheavals, wars, and the incessant back and forth movement of the Armenian, Roman, Persian, Byzantine and Arab armies the region has undergone a number of changes of boundaries, area and administrative organization, it has shrunk at times to a smaller size, and has been enlarged at others, and thus has, at least administratively, ousted its geographic appellation and has kept the administrative name, the Fourth Hayk.

The article discusses, once more at least, the where, why and how of the position of the region called Tzopk, Tzopats Ashkharh or Sophene.

